УКРАІНА.

НАУКОВИЙ
ТА
ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ III

СЕНТЯБРЬ

1907.

У КИЇВІ
1907.

Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Київі, Меринговська, 6.

Зміст третього тома.

ІЮЛЬ-АВГУСТ, СЕНТЯБРЬ 1907 Р.

Перша і друга книжка—іюль-август.

ЧАСТИНА І.

ЧАСТИНА II.

Третья книжка — сентябрь.

ЧАСТИНА I.

ЧАСТИНА II.

З архива Д. Л. Мордовцева.

По смерти Д. Л. Мордовцева, його бібліотека і архив до останнього часу були недоступні навітъ його найблизшим родичам, бо були запечатані, поки не скінчиться формально справа з спадщиною небіжчика. Лиш цією весною родичі дістали весь друкований і рукописний скарб «дідуся» до своїх рук і змогли дати якийсь лад цікавим і дорогим матеріалам, що зберегались у нього. Весь той матеріал був поділений на дві великі частини: одна—загально-российского характера і друга—українського. З української частини було виділено все, що має артистичне або літературне значіння, або якийсь особистий звязок з іменням Д. Мордовця,—і призначено од його родичів на дарунок черниговському музею імени В. В. Тарновського. Меньш коштовний матеріал в книжках жертводавці віддали на збільшення бібліотеки петербурського «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія недостаточнымъ уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга»,—де Д. Л—ч був товаришом голови.

Тепер вже черниговський музей дістав подаровані йому речі,—котрі будуть в музеї поміщені вкупі, въ окремому відділі, що зватиметься відділом Д. Л. Мордовцева. Там можуть побачити весь той матеріал всі, кому він цікавий сам по собі, або як характеристика ролі Мордовця в українськім літературнім руху. Тут я подам лиш коротеньку звістку про найцікавіші речі, які

знайшлись серед цієї спадщини, що лишив Мордовець своїм землякам.

Межи книжками чимало есть таких, що мають вже библіографічну вартість і не часто трапляються по книгозбірнях, напр.— старі видання і альманахи українських письменників першої половини минулого віку (Корсун, Метлинскій, Максимович, Тополя, Карпенко; «Сніп», «Молодик»). Де-яким книжкам особливу ціну надають ті присвячення, що на них власноручно написані авторами. Дуже характерний, напр., напис зробив П. Куліш, даруючи Д. Л. Мордовцю перший том своєї «Исторіи возсоединенія Руси»: «для хахловъ и такой богъ брядѣ» – чітко виведено Кулішем на обгортці книжки...

Найбільш цікаві, звичайно, рукописи. Тут, здається, спеціалісти по літературним дослідам знайдуть багато матеріала зовсім досі невідомого і цінного для історії українського слова. На першім місці треба поставити шість невеличких альбомів—зшитків (в половину 4°) в простих палітурках. В ці альбоми Мордовець в молоді часи вписував твори українських письменників «з дрюкованих і рукописних оригиналів. Переписано те все переважно власною рукою Мордовця» гарним, дрібним але чітким письмом, заголовки виведені на кшталт дрюкованих літер, а де-які заглавні сторінки прикрашені навіть і малюнками та орнаментом. Ось що в тих зшитках.

1-й зшиток.—Заголовок—«Поезія Тараса Григорьевича Шевченка 1847—1850, 1857—1859. А. Н. М.» Як заголовок, так і весь зміст писаний не рукою Мордовця, а, як можно думати по тим ініціалам, рукою його жінки (Анна Никаноровна Мордовцева). Есть чимало цікавих варіантів, списані вірші на смерть Шевченка і промови на його похороні. Помічено тією-ж рукою: «Списано въ Санктъ-Петербургѣ въ сентябрѣ 1859 г. Шевченко умеръ 25 февраля 1861 г. въ 6-мъ ч. утра въ Пб». Більш подробні звістки про цю рукопись і про знайдені в ній одміни Шевченкового тексту будуть подані В. Н. Доманицьким в передмові до другого повного видання «Кобзаря».

2-й зшиток.—Заголовок—«Наслѣдство и проклятіе. Малороссійская опера. Въ четырехъ отдѣлахъ. Н. Д. Таганрогъ 1846».

3-й зшиток. — Заголовок: «Украинскій сборникъ И. И. Срезневскаго. Книжка вторая. Москаль-чарйвникъ. Малороссійская опера И. П. Котляревскаго. Москва 1841». В «Покажчику» Комарова такого «Сборника» з «Москалемъ чарівником» нема; есть тільки Москаль-Чарівник» видання Срезневського 1841 р. під назвою «водевиль въ 1 дѣйствіи». Таким чином трудно сказати без порівняння текста, чи копія Мордовця списана з дрюкованої книжки, чи з рукописі, виготовленої до дрюку, а після того перерobленої.

4-й зшиток.—Заголовок: «Вирши. Н. И. Костомаровъ. Саратовъ 1855». В тексті поміщено 12 віршів, списаних з де-якими характерними одмінами тодішнього правопису. Ось їх заголовки: 1) Братъ-зъ-сестрою. 2) *Яворъ, тополя и береза.* 3) Ластйука. 4) Зйрка. 5) *Верба.* 6) *Зорй.* 7) *Бенкет. Валтазара.* 8) Погибель Сеннахеримова. 9) Погибель Ерусалима. 10) На добраничъ. 11) *Дитинка.* 12) *Зозуля.*—Такого збірника віршів Костомарова 1855 року в «покажчику» Комарова нема. Віршів, надрюкованих курсівом, нема в «збірнику творів Іеремії Галки» 1875 р.

5-й зшиток.—Заголовок: «Гробовище, або: васъ міръ забуває—то хочъ я не забуду... Стихи малорусскихъ поэтовъ. Собралъ Даніилъ Мордовцевъ». Далі йде малюнок—кавалерійська каска, під нею навхрест дві нагайки й підпис: «Memento mori. 1855». В тексті поміщено 10 розділів: 1) Байки—Остапа. 2) Де вперше я почув вечерній дзвјнъ—Н. Тихорскаго. 3) Золотоноша—Копытьки. 4) Не-бога—Н. Тихорскаго. 5) Наталя—Н. Костомарова. 6) Письмо Наливайка къ Сигизмунду Ш—Г. Каневскаго. 7) Атакованіе Сѣчи. 8) Сковородинскія веснянки. 9) Гайдамака Мамай и 10) Лоцманскія пѣсни, записанныя Аф. Чужбинскимъ.—Як видно з п. 2, правопис цього альбому також має де-які характерні одміни. До де-яких віршів Д. Л. Мордовець додав свої цікаві уваги. Особ-

ливий інтерес має поема Костомарова «Наталя»,—котрої в «збірнику творів» 1875 р. не поміщено. Оповідання це зложено на фоні історичної обстави, що видно вже з перших рядків:

Не осинпя буря оре
Коўбанями синё море;
Трохъ народйў страшна сила
Въ Крымъ по морю навалила...

До цієї теми Мордовцем зроблена така примітка: «Списано съ подлинной рукописи автора въ Саратовѣ 1855 г. Въ 1857 г. это стихотвореніе передѣлано Николаемъ Ив. въ намѣреніи издать съ другими стихами, потому что Севастополь оказался здѣсь не совсѣмъ у мѣста». До «Письма Наливайка къ Сигизмунду Ш», котре надрюковано було, як видно з примітки, в «Маяку» 1843 р., Мордовець приписав: «Стихи эти кажется не сочиненные. Кто-же Георгій Каневскій?»

6-й зшиток.—Заголовок: «Торба старчача. Стихи малорусскихъ поэтовъ. Собралъ Даніилъ Мордовцевъ». Після того намальоване—«всевидящее око», а далі «Петербург 1854» і знов малюнок: торба, а в ній скручені папери і книжки. Зміст цього зшитка такий (зберегаю правопись оригиналу): 1) Передмова Мордовця. 2) Ода на новый годъ кн. Куракину. 3) Петербург—вірші Д. Л. Мордовця. 4) Двѣ оды Горацієвы: до Пархома—Артемовскаго-Гулака. 5) Козакъ та гулянка—А. Корсуна. 6) Перська пјсня — его-же. 7) Мана — его-же. 8) Могила—его-же. 9) Вјстникъ—Н. Тихорскаго. 10) Малороссійская пѣсня. 11) Два сонета малороссійскіе—Ш. 12) Кохання—А. Корсуна. 13) Ридна сторона — его-же. 14) До ляльки—Н. Тихорскаго. 15) Солопій та Хивря — Артемовскаго-Гулака. 16) Тюхтій та Чванько—его-же. 17) Молодыця—N—ого. 18) Послидня писня—Равви (Н. Костомаровъ). 19) Рыбалка— —й—. 20) Батько та сынъ—N («Артемовскаго - Гулака?»—увага Мордовця). 21) Рыбочка--N (тоже?). 22) Воззваніе къ Франціи (1853)—Артемовскаго-Гулака. 24) Панъ та собака — его-же.

24) Суплика до Грыцька К...ы—его-же. 25) Маруся, баллада—В. 26) Акерманськи степы—Ш. 27) Гайдамаки—Боровиковского Л. 28) Фарысъ, зъ Мицкевича—Боровиковскаго. 29) Подражаніе Горацію—его-же. 30) Два ворона, зъ Пушкина—его-же.—Трохи не всі перелічені тут річи, списані Мордовцем з друкованих орігіналів, переважно з журналів «Маякъ» та «Вѣстникъ Европы». З приписок Мордовця видно, що він був не певний, хто автор де-яких віршів. Крім показаних вище сумнівів що-до Артемовського-Гулака, есть ще увага до «Оди до кн. Куракина»: «За вѣрность съ оригиналомъ не ручаюсь, потому что списывалъ съ подозрительной рукописи». До «послідньої пісні» додано: «Эти стихи списаны съ рукописи. За вѣрность не ручаюсь, потому что они записаны русскимъ со словъ автора». Далі рукою-ж Мордовця написано три рядки якогось зашифрованого тексту.— Дуже цікава поема самого Мордовця—«Петербург»,—здається, ніде ще не надрюкована. Оригинальна його-ж передмова, перейнята почуттям гарячої любови до рідного краю і рідної мови, хоч і писана сама передмова по-российськи. Но зразок, подаю тут початок цієї дуже характерної для небіжчика Мордовця апології української мови з його гострим, подекуди трохи важким юмором.

«Всякіе люди нужны Богу, говоритъ Конфуцій въ своей сравнительной грамматикѣ: и кандидаты, и кондитеры, и кухмистеры, и санскритологи, и писцы губернскаго правленія, и городовые, и составители словарей, и профессора, татары и хахлы (sic) и ученые (между которыми есть и умные), и свиньи, и ослы (между которыми есть и литераторы), всякіе языки и народы тоже необходимы для пополненія красоты творенія божія: кому нуженъ французскій языкъ съ патагонскимъ, кому—русскій, кому петербургскій съ чухонскимъ, а мнѣ—хахлацкій; кому Ѳома, а, мнѣ Ерема! Конечно, хахлацкій языкъ не тотъ, о которомъ сказано, что «писано же бысть еврейски, гречески, *хахлацки*», но конечно, онъ и не такой какъ офенскій или англійскій: одинъ—*воровской*, другой—*разбойничій*; слова перваго выходили изъ глотки пьянаго суздальца вмѣстѣ съ блевотиной, и кабакъ былъ

его Индіей, звонъ шкаликовъ—его Рамайяной и Магабаратой; слова второго сшивались изъ грязныхъ отрепьевъ саксонской куртки и нормандскихъ штановъ. Англійскій языкъ самъ по себѣ, а хахлацкій самъ по себѣ. Хорошъ этотъ послѣдній на столько, на сколько хорошо всякое твореніе божіе, неискаженное, не обезчещенное чужеземщиной, незапятнанное позоромъ отверженія отъ самого себя; онъ воленъ и не приклоненъ къ изнасилованію, какъ левъ въ аравійской пустынѣ и мышь въ своемъ подпольѣ; онъ чистъ, какъ чиста вода, брызжущая въ живомъ родникѣ, еще не проглоченная пастью человѣческой и не обращенная въ урину; онъ—языкъ самобытный, хотя необразованный, языкъ цѣломудренный, дѣвственный, не растлѣнный еще и не зараженный французскою и аглицкою болѣзнью, языкъ той страны, о которой еще и теперь, забывшись, народъ наивно отзывается: *нема свободы якъ на Украинѣ* (горькая ошибка)!, забывая, что надо говорить: «нема свободы и на Украинѣ». Ужъ одно то важно, что это не собака или что другое, а языкъ, и даже не зырянскій, а родной русскому, этому великану, объ которомъ, конечно, нельзя сказать того, что говоритъ (въ шутку) одна дерзкая малорусская пословица: «не вôлъ п... итъ, то москаль говорить»...

Широкі зносини Д. Л. Мордовця з людьми літератури, науки і з українським громадянством мали наслідком цікавий матеріал в листуванні, але треба думати, що знайдені тепер в спадщині небіжчика листи—це тільки частина того листовного скарбу, який повинен був набратись за довге життя «дідуся». Принаймні, листи земляків до Д. Л—ча, знайдені в архиві, захоплюють час не раніш 70-х років. Може листування за першу половину життя Мордовця в свій час їм перебрано і десь віддано на схованку,—петербургським його родичам про це невідомо. Але й в листах останньої половини віку есть чимало цікавого матеріала для історії українського руху за ці часи, характеристики його діячів і їх відносин. Есть листи вже покійних літе-

раторів — В. Александрова, Я. Щоголева, М. Драгоманова, А. Конисскаго, М. Старицкаго, М. Дикарева. Багато листів од сучасних діячів—В. Науменка, Н. Лисенка, М. Кропивницкого, О. Пчілки, Ц. Білиловського, Б. Грінченка. Не мало листів і од галицьких письменників—О. Огоновського, М. Павлика, П. Барвинського, Гнатюка й инших. Серед листів єсть рукописи літературних творів, а де-які листи пересипані віршами: межи такими автографами знаходимо твори Александрова, Щоголева, Білиловського, Жарка, Кисиля то що

Особливо цінні речі з цього матеріала—це два невідомі досі вірша Щоголева, котрі я подаю тут вповні. Вони списані в листі до Д. Л. Мордовця од дочки Щоголева—п. Е. Шаховської. Перший—в початку листа, як епіграф:

Довго я до тебе, милий, не писала,
Бо не мала часу й писаря не мала,
А тепер, робити ходячи по миру,
Здобулась потрошку писаря й папиру.
Та отсе й кажу я писарю писати,
Що тобі уперше кланяються мати,
Кланяються й батько щиро і низенько,
Ще-ж тебе витаю й я, моє серденько!
Змучилась без тебе, змучилась, нудьгую,
Иноді заплачу, иноді сумую.
Все-б тобі у вічі пильно я дивилась,
До твого личенька чолом уклонилась...

Другий вірш виписаний окремо, з заголовком:

«Нерозумна мати».

На степах зелених вітри загуділи,
Вітри загуділи, тирсу похилили.
Похилилась тирса, бо вже добре знає,
Що наш край веселий віку доживає.
Що настиг Текеля дніпрові пороги,

Що скоро погинуть козаки—небоги,
Що стали москалі Січу руйнувати,
В сурми засурмили, вдарили в гармати.
Січа замовкала, Січа замірала,
Гей велику смуту дітям зоставляла!
Вдарилися діти в Тилигул до лями,
А ми все лугами та очеретами.
Нас Дніпро розносив, нас степи вкривали,
Нас луги од спеки і людей ховали.
Й де не опинилось бідних неборавів?
Бігли ми й до Турка і до Австріяків,
Бігли й до Мальтійців і до Анатолі,
Щоб гукати щастя, щоб шукати долі.
І шукали долі, та того не знали,
Що з Дніпром та з степом ми її зховали,
Вдруге заховали, а про те й забули,
Шо ще тай недавно Січу нам вернули.
Гей ти Січа-Січа, нерозумна мати,
Чом ти не зуміла віку протягати?
Гей ти Січа-Січа, що ти наробила,
Що й сама пропала, тай дітей згубила!

Далі не можно не звернути уваги на оригинальну запись вірша Некрасова «на смерть Шевченка». Писано цей вірш на почтовому листочку з штемплем *А. Б.*, рукою сестри поета А. А. Буткевичъ, під його діктовку, у вечері 26 декабря 1876 року. Відповідні пояснення приписані рукою Д. Л. Мордовця. Цей вірш був надрюкований в Ш книжці «Былого» за 1906 рік, але в «Кіевской Старинѣ» не був передрюкований, через що я й подаю його тут:

На смерть Шевченка.

Не предавайтесь особой унылости!
Случай предвидѣнный, чуть не желательный.

Такъ погибаетъ по божіей милости
Русской земли человѣкъ замѣчательный
Съ давняго времени. Молодость трудная,
Полная страсти, надеждъ, увлеченія,
Смѣлыя рѣчи, борьба безразсудная,
Въ слѣдъ затѣмъ долгіе дни заточенія.

Все онъ извѣдалъ: тюрьму петербургскую,
Справки, допросы, жандармовъ любезности,
Все—и ра́здольную степь оренбургскую,
И ея крѣпость... Въ нуждѣ, въ неизвѣстности,
Тамъ, оскорбляемый каждымъ невѣждою,
Жилъ онъ солдатомъ, съ солдатами жалкими,
Могъ умереть онъ, конечно, подъ палками,
Можетъ и жилъ то онъ этой надеждою.

Но сократить не желая страданія,
Поберегло его въ годы изгнанія
Русскихъ людей провидѣнье игривое.
Кончилось время его несчастливое,
Все, чего съ юности ранней не видывалъ—
Милое сердцу—ему улыбалося.
Тутъ ему Богъ позавидовалъ—
Жизнь оборвалася.

Нарешті подаю два цікавих листа од М. П. Драгоманова. З них видно між иншим, що зносини з Драгомановим повинні були-б лишити по собі в архиві Мордовця більше листів, але, на жаль, знайшлось тільки ці два, в котрих, окрім думок по питаннях фольклора, що тоді над ними працював Драгоманов, між иншим висловлені його погляди на тодішні форми українського руху. Правопись зберегаю драгомановську, а також і всі зкорочення лишаю, як в оригиналі.

Лист I. 6/18 Jан. 94. Високоповажниj і дорогиj земльаче.

Мені було привидилось, шчо моjі листи надокучили вже Вам, то jа і замовк, але звістка од П—ка знову придала мені сміливости писати Вам. Спасибі Вам за виписки: таки виjшло на моjе! Нехаj jа, спантеличениj цітатоjу Потанина, спантели-

чив і молодого фольклориста показом не тијеjі сторони в книжки (sic). Та чому ж Ви дошукались до правдивоjі цітати, а він—ні? Се вже не першиј раз трапльаjесьа,—то треба б пошукати закону до таких проjав. А поки шчо один уже закон виведено і провірено,—то б то: хто везе, того ј поганьаjуть,—то ја в имја того закона обертавсь і буду обертатись до Вас, коли Ви позволите. Васильевського роботи мені звісні, та не всі,—бо Ж. М. Нар. Просв. я діставав будучи в Швејцаріjі, неакуратно з Гејдельбергу та з Парижу, а тут застав розрізненну коллекціју, коли ж хотів виписати окреме виданьне студіј Вас., то дістав лишень II вип., а першого сказали «нѣтъ въ продажѣ». То ја ј не знаjу, в jакіј власне студіjі він говорить про Буняку-Мідаса. Б. л. спитаjте А. Н—ча.[1]) До Куника писати боjусь, шчо він мені не одповість, jак Тихонравов, котрому ја послав своjі студіjі і питав, де він і коли дума печатати свіј варјант «кровосмѣшенія». Посилаю Вам вирізку з N. Fr. Presse про внесок Романчука в гал. сојм. Звісно він буде одкинутиј тепер, — та прислужитьсьа дльа агітаціjі на далі, котра свого таки дојде. Јак бачите, Р—к поступив jак раз по тому, шчо товче «народ» украјнофилам-народовцьам 4 роки—тоб то: виставте наперед чисто політичну, демократичну программу, та сбираjте до неjі і тих русинів, хто споритьсьа з Вами про те, шчо русини частина 70-ти мильонного чи 20 мильонного народу, і польських мужиків і демократів, а jак дебьjетесь політичних прав, котрі дадуть Вашому народу можливість стојати на своjіх ногах то тоді і національність јого покажесьа, коли вона в јого јe, самостојача, jак думаjемо і ми з Вами. Таку просту раду стрічали криками про «авантури». або навіть про зраду національности,—нарешті мудрі льуде пригадали угоду з польськими панами-клерикалами. Але «Народ» пішов у народ, поставив своју программу перед мужицькими мітінгами, звјазав гал. мужиків з поступовими партіjами всеjі Австріjі, котрі требуjуть виборчоjі реформи демократичного характеру. І тепер, післьа 4 років інертности і полемики самі «старші» партіjі гал.-р. мусили стати на ту дорогу, котру

[1]) Мабуть А. Н. Пипіна.

jім радила висмijана і прокльата «фракцijка». І так буде і з другими справами! Зверніть на се увагу і флорентинцьа, на скептично-сумуjушчиj лист котрого jа одповів, та не маjу звістки, чи він получив моjу відповідь. Коли б наші земльакі не ждали, поки галицькиj камінець повалить колоса, про котриj росказував Ваш жидівськиj тезка, та сам розростесьа в гору, — а помогли jому кожниj хоть так jак Ви П—кові,—то перше всього самим би jім було не так сумно. Ну, та Бог з ними! Обходитьсьа робота і без них,—і в кінці всего jім же самим гірше, шчо або нічого не хотьать робити, або шче j спријаjуть тому, шчо мусить вимирати, як галицька «угода». Поздравльаjу Вас з Новим роком і бажаjу наjліпшого. Ваш Етнограф. Jа Вам переслав 1 половину дуалізму, а тепер стараjусь переслати 2-гу.

Лист II. 6/18 III, 94. Вельми шановниj і дорогиj земльаче,

Спасибі Вам за лист, котрого jа ждав нетерпльачи. Хоч про Буньаку з него jа довідавсьа j мало, та за те все таки получив трохи «вітру j хвилі з нашоjі Украjіни». Про Буньаку, бачу, не довідаjешсьа тепер ні од кого нічого нового, окрім jак од Потаніна. Не знаjу чи він у Петербурзі, але він може туди навернутись. Б. л., коли здибаjете jого, то згадаjте j про мене з Буньакоjу. Може в Вас jесть під рукоjу «Малор. Нар. Пред. и разсказы»,—так там гльаньте оповіданьне про Буньяку на стор. 224—225. Так ось треба б jого росказати Потанину, хаj би він добрав *систематично* всі тибетські j монгольскі оповіданьньа на ту ж тему, котрі він приводить або спомина в своjіх статтьах в Этнограф. обозр. і рефератах. Наш Буньак, звісно, Мідас,—та курjозно те, шчо перше Мідас заjшов у Тібет, а вже звідти приjшов до нас через монголів і т. и..—тоді jак напр. у болгар і др. західно-европеjців він воцаривсьа прьамо. Се показано Кузьмичевским в «Кіевск. Стар.»,—та все таки не показано зовсім jасно дороги, jакоjу Мідас заjшов у Тібет і jакоjу він звідти приjшов до нас. Се можуть зробити лишень Потаніни, jак не будуть так плутати j фантазировати, jак звісниj Потанін. Так, б. л., не забуваjте про Буньаку! Сподіваjусь, шчо Вам передав один парижанин «Забѣлежки»(?) далі. Вашим звісткам про

«Общ. им. Ш—ко» і вечерниці, не знају, чи ј радіти. У мене про таки речі думки трохи еретичні: ја думају, шчо урьад не позволить «Общества» і буде правісінькиј по својому,—бо Ш—ко все таки був преступником і не покајавсьа, јак Достојевскиј. Значить «петиціја» јесть просто самодонос, в котрому ніјакоји потреби нема. А хоч би ј дозволив,—так шчо буде робити Общество, коли попульарна література заборонена, а всьа літерат. укр. поставлена в викльучниј стан. Очевидно, шчо суть діла тепер не в таких «Обществах», а в зрівньаньньу прав (!) укр. літер. з другими в Росіји перед цензурођу. Коли б «петіціји» на сеј пункт могли направльатись, то ја б се шче зрозумів. Таким же самодоносом мені здајутьсьа ј всьакі вечерниці,—або навіть гіршими ніж самодоноси і самообманом, а иноді ј компроментаціјеју, јак були торішні вечерниці, по дописи Цез. Біл.[1]) в «Зорі», котріј ја з гори вірьу. Куди ліпше б було, коли б ті гроші, шчо projідајутьсьа ј пропивајутьсьа на вечерницьах, отдавались напр. на підпору «Хлібороба», та попульарних брошур і мітінгів у Галичині! Так сего не роскажеш нашим землькам, а надто петербурським. Мені там најбільше жалко тих, котрі діјсно памјатајуть Украјіну не лишень в день вечорниць, а завше. Галичанам помагати не хотьать, бо, бачите, в нас критика гостра,— а самі ліпшого не роблять і тілько хничуть. Вже ліпше б забували своју Украјіну,—то хоч јім веселіше б було, бо од теперішнього јіх сумованьньа все одно нема нікому добра.—Та буде філософствовати! Ліпше б було росказати Вам шчо, — та коли мајете гал. газети, то не маю шчо Вам додати нового, а тутешньоју політикоју ја не зајмајусь. Про себе ліпше ј не росказувати. Прокльаті інфлюенци та плеврiти мені спокоју не дајуть 4 місьацьа, а ось вже коло 2 місьаців јак наскочила на мене афазіја така, јак була в Відні в 1891 р. Тоді ја німотствував 4—5 місьаців. Так тоді були вакаціји,—а тепер робоча пора, значить, коли ј пројде моја афазіја, то вже тоді, јак ја буду в одставці. Кінець мојему одпуску через 10 днів, — а ја все пишчу ј хрипьлу так, шчо ј самому слухати гидко, — то більше мовчу

[1]) Цезарь Білиловський.

або шопочу. «Ж. і Слово» мене подкузьмило портретом і біографіjеjу, котрі були дльа мене сьурпризом. Коли б мене Фр. спитав раніпче, jа б ні за шчо не позволив ні того ні другого. На шчо воно кому? До того в біографіjі купа помилок і безтактностів, навіть доносів наjівних. Мусив jа в 2 № печатати поправку,—та вона, власне, нічого не поправльа, тільки хиба впевнить земльаків, шчо jа не виноватиj в гріху Фр. Так і се мені прикро, бо се все таки понижа Фр. А жалко, бо все таки «Ж. і Сл.» дльа Галичини журналець свіженькиj. Правда, за те він скоро і вмре. А «Правда» житиме, бо «Правда» знаходить Меценатів... «Эхъ, канальство! Ничего, ничего, молчаніе!»—тілько j скажем з Поприщчиним. Ех, Д. Л.,--колись, jак може наступить час, шчо на нашіj Украjіні перерветьсьа «молчаніе», великими дурньами будуть називати теперешніх земльаків наших jіх потомки! Та ми того не почуjемо,—то ліпше j самі помовчим, по кр. мірі об сім. Всего Вам наjліпшого! Коли можете, то напишить мені де-шчо про «Общество» і вечерниці 6 марта, то б то сегоднішні. Ваш земльак.

«Общество имени Шевченка» та «петиція», про які пише в останньому листі Драгоманов,—це одна з цікавих прояв настрою петербургської української колонії 1894 року. Як відомо, з половини 90-х років український рух, після довгого протягу, почав знов набірати сили і звертати на себе увагу. В Петербурзі серед українців, котрих занесло туди волею чи неволею, теж зашумувало внутрішне життя. До петербурської цензури почало напливати все більше та більше українських рукописів, українці прибірали всіх способів для боротьби з ненависним циркуляром 1876 року. Оживились концерти та вечері, що улаштовувались петербурською громадою на спомин Шевченка. Почались заходи про якусь легальну форму громадської організації, котра дала-б змогу вести не ховаючись гуртову работу в національнім напрямі. На фоні цього руху дуже замітною постаттю був Д. Л. Мордовець, котрий неодмінно брав участь в усіх — великих і малих—заходах та в клопоті петербургських українців. Популяр-

ний літератор, що зміг зберегти лагідні особисті зносини з самими ріжноманітними, навіть протилежними по напряму, літературними і громадськими гуртками, він був дуже користний скрізь, де треба було здобути у адміністрації якийсь дозвіл чи піддержати чиєсь прохання чи просто допомогти комусь в нужді. Мордовець охоче ходив і їздив куди було треба, одягав фрак і регалії, щоб іти до предсідателя цензурного комітету просити за якусь рукопись, або до канцелярії градоначальника — брати дозвіл на шевченковський вечір. Все це він робив як через те, що взагалі не вмів одмовляти людям, коли його про щось просили, так і з щирих симпатій до українського руху і з правдивої охоти допомагати тому руху чим може. Врешті Д. Л—ч здобув собі репутацію «глави петербургського украінофильства», скільки несправедливу, стільки-ж і неприємну для нього, бо з одного боку ця репутація значно збільшала завжди велике число земляків, що звідусіль звертались до нього—в листах тай власними особами— з тими або иншими потребами, проханням запомоги і т. п.; з другого боку в петербургській прессі ймення «діда Мордовцева» зробилось синонимом петербургського украінофильства — і до нього звертались в своїх образливих і глузливих статтях і фелтетонах такі украінофоби, як Суворин, Буренин, Ясинскій і тодішний Амфітеатров. Але «дід» ніколи не зрікавсь підіймати кинуті йому рукавички і з молодим запалом одбивав стріли «парфянських сагіттаріїв». А на шевченкових вечерах неодмінним першим нумером поперед программи був виступ Д. Л—ча з вступною промовою до «дітей Украіни», що зібрались пошанувати память «незабутнього Тараса» і згадати про свою «заплакану мати». Ці промови завжди викликали щирі й гучні оплески публіки, що відносились не стільки до змісту промов, в більшости трохи шаблонового, скільки до симпатичної постаті сивого дідуся, од котроі справді віяло сороковими роками, шевченковими часами...

Отож ця роля Д. Л. Мордовця в житті петербургської украінської громади і відбилась в приведенному листі Драгоманова, а також і в других цікавих документах архива Мордовця. Таким документом треба уважити проект «устава общества почитателей

Т. Г. Шевченка» и «объяснительную записку» до цього проекта, написану відомим художником М. Микешиним; цю саму записку, очевидно, має на увазі Драгоманов говорячи про «петицію». Тут треба сказати кілька слів в пояснення тої ролі, яку в цій справі взяв на себе Микешин. Цей чоловік, чужий українському народу, виявляв до нього щиру симпатію, котра виникала почасти може з його славянофильских тенденцій, але, переважно, мабуть, з його колишнього особистого знайомства з Шевченком. Спомини про це знайомство і де-які реликвії, що збереглись у нього од часів Шевченка, врешті дали Микешину, як не право, то підставу, — афишировати себе як «Шевченкового друга» на присвячених памяти поета вечерах та вечерях... На цім грунті Микешин помалу зробився замітною постаттю серед петербургських українців, котрих робота до самої смерти Микешина фактично обмежувалась культом Шевченка. Отже Микешин, поруч з Д. Л. Мордовцем, раз-у-раз виступав упорядчиком шевченковських концертів та вечерь, а в де-яких випадках, як видно буде далі, і ініціатором организації українців з національним відтінком. В цих виступах Микешина петербургські українці, очевидно, не бачили нічого ненормального, а де в чому може бачили й вигоду, бо Микешин, як людина з широкими звязками, сторонній українській національній ідеї, міг виступати оборонцем її в тодішніх формах без страху дістати на своїй репутації пляму «сепаратиста».

Отже, коли в 1893 році серед організаторів шевченкових вечерниць виникла думка переробити їх в щось постійне, не випадкове, звязати їх якоюсь організацією, котра мала б змогу на легальнім грунті піддержувати світло чи, краще, каганець української ідеї, — то здійснити цю думку взяв на себе Микешин. З його рук — і мабуть таки з його голови — вийшов згаданий вище проект устава з «объяснительною запискою» до нього. Обидва ці документа дуже характерні як для їх автора, так і взагалі для того часу і для тих українців, що сподівались химерним крутійством та сервилизмом «одурити москаля», щоб він хоч трохи попустив ті пута, в яких була тоді звязана громадська робота...

Для характеристики устава «Общества почитателей Т. Г. Шевченка» доволі виписати кілька перших параграфів, в котрих, як звичайно, висловлено, які завдання формально виставляли автори устава і яку роботу вони думали в його рамках вести.

«Цѣль общества: § 1. Общество имѣетъ цѣлью, для увѣковѣченія памяти о великомъ художникѣ и поэтѣ Тарасѣ Григорьевичѣ Шевченко, изыскивать средства къ устройству музея и школъ, а также оказывать вспомоществованія какъ нуждающимся роднымъ покойнаго поэта, такъ и нуждающимся уроженцамъ Малороссіи, посвящающимъ себя на поприще искусства и науки.—§ 2. Для достиженія означенной цѣли обществу предоставляется: а) издавать художественныя и литературныя произведенія Т. Г. Шевченка и матеріалы для его біографіи; б) взимать незначительную плату за входъ въ музей Общества; в) устраивать публичныя лекціи и чтенія, литературные, вокальные и инструментальные вечера и спектакли».

З других пунктів видно, що упорядкування тих вечерів, лекцій то що, а також і заведення шкіл — вимагало, звичайно, окремих заходів і дозволів адміністрації в кожнім випадку. Що до засобів проектированного товариства, то дійсні члени мали платити щорічно 10 рублів, члени-«учредители» — 25 рублів, а досмертні члени—50 рублів.

Внутрішня, ідейна сторона цієї справи далеко виразніще малюється в «объяснительной запискѣ» Микешина, — тому я подаю її тут дословно.

«За 32 года, протекшихъ съ кончины украинскаго народнаго поэта и академика Импер. Академіи Художествъ Тар. Гр. Шевч. и усопшаго въ этомъ зданіи, гдѣ было его мѣсто жительства, установился традиціонный религіозный обычай межъ оставшимися въ живыхъ его современниками, друзьями-художниками (межъ коими имѣлъ счастье состоять и составитель этой записки—нижеподписавшійся), и вообще межъ почитателями талантовъ поэта, совершать торжественныя поминки и благочестивыя панихиды, въ Казанскомъ соборѣ, въ день его смерти — 26 февраля и 28 того же мѣсяца въ день погребенія — ежегодно. Число совре-

менниковъ и сверстниковъ поэта вымирая ежегодно рѣдѣетъ; но панихиды по немъ ежегодно же привлекаютъ на молитву все большую и большую толпу новыхъ генерацій горячихъ поклонниковъ его симпатичной памяти, такъ что слава бѣднаго поэта видимо ростетъ, крѣпнетъ и множится. Непосредственно ли послѣ панихиды или въ ближайшіе за ней дни, вошло въ непремѣнный обычай праздновать память его, съ дозволенія начальства, многолюдными собраніями, приличнымъ обѣдомъ или ужиномъ, при чемъ я, если не былъ въ отсутствіи изъ Петербурга, почти постоянно избирался однимъ изъ распорядителей этихъ собраній. Мы распорядители всячески заботились какъ о порядкѣ и благочиніи этихъ собраній, такъ и о томъ, чтобы многочисленная молодежь, отслушавъ панихиду, въ соборѣ, не разбивалась бы на мелкіе кружки и не расходилась бы по трактирамъ и т. п. пріютамъ, гдѣ услѣдить намъ за благочиніемъ таковыхъ частныхъ сборищъ было невозможно. И надо констатировать фактъ, что намъ удалось вполнѣ упорядочить и облагородить свои собранія, и молодежь съ сознательнымъ чувствомъ благодарности отоносилась къ нашимъ заботамъ о ней, выразившуюся (sic) тѣмъ, что за всѣ протекшихъ 32 года, несмотря на смѣняющіяся генераціи и составъ ихъ, не случилось ни разу самомалѣйшаго эпизода, хотя сколько нибудь нарушившаго строгую порядочность этихъ собраній. Этимъ мы распорядители снискали довѣріе и расположеніе ближайшаго начальства, охотно разрѣшавшаго устройство таковыхъ. Въ текущемъ 1893 г. Его Пр-во г. Градоначальникъ лично мнѣ разрѣшилъ устроить традиціонныя и многолюдныя поминки. Участники отвѣтили на это доброе разрѣшеніе столь грандіозными оваціями и тостами во здравіе Монарха и Его Августѣйшей фамиліи, что ихъ искренности и задушевности могла бы позавидовать Москва. Мнѣ, какъ устроителю и отвѣтственному представителю этого послѣдняго собранія, было единственно поручено выразить начальству благодарность и ходатайствовать предъ высшимъ правительствомъ о нижеслѣдующемъ: организовать здѣсь въ Петербургѣ офиціально узаконенный кружокъ или общество имени Тар. Гр. Ш—ко, со строго обдуманнымъ и выработан-

нымъ, утвержденнымъ властью уставомъ, съ правомъ учрежденія при этомъ обществѣ музея имени поэта съ хранильницей, въ кот. войдутъ лично отъ меня около тридцати собственпоручныхъ оригинальныхъ произведеній кисти и карандаша его и др. принадлежавшія ему вещи и предметы; гдѣ собраны были хорошіе портреты лицъ, благодѣтельствовавшіе поэту: Ея Имп. Вел. В. К. Маріи Николаевны—Августѣйшаго Президента Академіи Художествъ, семейства Вице-Президента той-же Академіи Графа Ѳедора Петровича Толстого, поэта Жуковскаго, художника Карла Брюлова и др.; гдѣ сосредоточены были бы всѣ изданія его произведеній (за исключеніемъ заграничныхъ), всѣ музыкальныя произведенія на его тексты, всѣ переводы съ его стихотвореній на русскій и другіе славянскіе и европейскіе языки. Учрежденіе школъ его имени здѣсь въ Спб. и на его родинѣ; оказывать вспомоществованія его бѣднымъ родственникамъ посредствомъ изданія его твореній съ иллюстраціями, литературныхъ и артистическихъ вечеровъ и т. п. Ходатайствовать передъ особой Ея Имп. Выс. вел. княгиней принцесой Евг. Макс. Ольденбургской, какъ предъ наслѣдницей главной августѣйшей благодѣтельницы поэта, — о принятіи этого Общества подъ свое милостивое покровительство. Лицъ, сочувствующихъ учрежденію такого общества, я почтительно прошу подписаться въ концѣ этой записки, и она, вмѣстѣ съ проектомъ устава, предварительно представленнымъ для ознакомленія съ его содержаніемъ лицъ подписавшихъ эту записку, будутъ представлены мною на благоусмотрѣніе и утвержденіе Высшей Власти. Академикъ живописи и скульптуры Имп. Акад. Худож. М. Микѣшинъ (Спб. Фонтанка д. 128, кв. 6)».

Далі підписані такі фундатори Товариства: д. с. с. Д. Мордовцевъ, вдова ген.-лейт. А. Г. Меньшова (по театру Меньшикова), д. с. с. Н. Ильяшенко (?), ген.-лейт. Перликъ, т. сов. Н. Новосельскій, проф. хир. т. сов. П. Пелехинъ, Серг. Степ. Хрулевъ, д. с. с. ген.-отъ инф. Колпаковскій, корнетъ л.-гв. др. полка Колпаковскій.

Крім того, на окремому листі додано багато підписів, зібраних для цього прохання, між котрими есть такі ймення: Ред. изд. Р. Вѣстника Ф. Бергъ, засл. проф. т. сов. Д. Менделѣевъ, колл. рег. Сергѣй Шараповъ, П. Дашковъ, кол. асс. Модестъ Чайковскій, н. сов. Ив. Н. Божеряновъ, Юрій Цвѣтковскій, докт. мед. Ѳеодоръ Базилевскій, д. ст. сов. А. Алфераки, своб. худ. Г. А. Козаченко, Гр. Троф. Наваренко, (по довѣрію) Дм. Ив. Эварницкій, М. Сухоровскій, ст. сов. В. Л. Беренштамъ, Н. Лейкинъ. К. Н. Льдовъ, В. И. Гордѣевъ, поручикъ Гр. Муравьевъ, Евг. Конст. Тимченко, препод. Никол. корп. И. Житецкій, губ. секр. В. В. Игнатовичъ, колл. сов. В. А. Крыловъ, ст. сов. д-ръ Краевскій, академикъ А. Опекутинъ, ст. сов. С. В. Максимовъ, Ольга Агренева-Славянская, Евг. Ив. Кедринъ, В. И. Прибытковъ, К. И. Величко, академикъ Л. Дмитріевъ-Кавказскій, художникъ А. Лебедевъ, изд. журн. «Родина» А. Каспари, докт. мед. н. сов. К. А. Бѣлотловскій, тайн. сов. Л. Х. Тухолка і ин.

Ця записка, як видно, мала служити не тільки для адміністрації, але й для широкої публіки, котру автор записки запрошує висловляти своє співчуття підписами. Підписів і справді набралось досить, як з-межи петербурських украінців, так і з російських літературно-артистичних гуртків. Тон «докладної записки» дуже добре поясняє, через що звістка Д. Л. Мордовця про плани петербурських земляків, замість співчуття, викликала у Драгоманова лиш гіркі докори. О скілько відомо, серед петербурських украінців заміри Мікешина і той шлях, яким він думав їх здійснити, теж великого співчуття не викликали: хоч який був тоді важкий час для гуртування інтеллігенції, але автор «докладної записки» вже перейшов міру звичайного оппортунізма; з його «общества почитателей Шевченка» мала вийти скоріще образа для шевченкової памяти. Але... украінці підписувались, мабуть підлягаючи національній мягкій вдачі: «а може, мовляв, щось таки з того вийде? а може воно буде не таке гидке, як здається?»

І з того все-ж нічого не вийшло. Оскілько відомо, прошеніе Микешина з приложеними до нього уставом і «запискою»— ,

пішли звичайною дорогою до департамента поліції та там і застряли. На запитання заінтересованих, в департаменті одповідали, що на дозвіл Товариства нема надії. Може бути, що автори «записки» настілько в ній переборщили, виставляючи свою «благонадежность»,—що в очах департамента поліції це дало тільки привід до більших підозрінь... Кілька років лежали ці метеріали в департаменті. Ініціатор товариства—Микешин—тим часом умер, а украінська колонія знеохотилась заходитись коло організації якого-будь національного товариства. Особливо, як розсказують, зневірився в оцій думці Д. Л. Мордовець, котрий раз-у-раз, як заходила розмова про потребу організуватись в легальне товариство, нагадував приклад Микешина і доводив, що коли вже Микешин нічого не міг зробити, то й взагалі нічого добитись не можно.

Але це вже були инші часи. Найнижча точка, до якої спускалось, під административним утиском, громадське життя,—в тім числі і украінське,—минулася в 1894 році, і громадянство потроху почало підіймати голови. Серед петербурських украінців зьявилась думка заснувати, під прапором йменння Шевченка, товариство запомоги украінцям-студентам. Знайшлись шляхи, якими можно було сподіватись здобути дозвіл на таке товариство. І от, Д. Л. Мордовець, на прохання земляків, в 1898 році взяв назад в департаменті поліції матеріяли, що були приложені до прошенія Микешина, щоб скористатись з них чим можно, а після того незабаром був офіціально стверженний устав «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія нуждающимся уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга». В кінці 1898 року це товариство почало своє життя, обравши головою сенатора А. Н. Марковича, сина украінського историка. Д. Л. Мордовець був обраний товаришомъ голови цього товариства.

В паперах Мордовця прошенія Микешина немає,—воно, мабуть, лишилось в департаменті. Єсть тільки проект устава, «объяснительная записка» з підписами,—і разом з цими матеріалами зшита офіціальна одповідь канцеляріи С.-Петербурського Градоначальника 19 січня 1894 р. № 1002, на ймення Мике-

шина, про дозвіл упорядкувать 6 марта того-ж року, в «Сѣверной Гостинницѣ», в память Шевченка, вечерю «на 350 персон, не считая исполнителей, съ музыкою и пѣніемъ», а також «совершить панихиду 26 февраля въ Казанскомъ соборѣ». Про цю саму вечерю, очевидно, Мордовець сповіщав Драгоманова. Мабуть, на ній упорядчики закінчили збірати підписи під проектом організації Шевченковсько-микешинського товариства.

З пізнійших часів життя петербургської української громади, коли вже почалась жвавіща робота в справі знесення цензурних утисків,—в паперах Мордовця лишилась чернова рукопись «докладної записки», що була подана Данилом Лукичем, здається в 1899 році, начальнику «главнаго управленія по дѣламъ печати». До цієї записки були приложені в оригиналах листи українських письменників (Гринченка, Коцюбинського, Леонтовича й инших), що зверталися до Мордовця з своїми скаргами на важке становище української літератури, доручаючи йому виступити в її оборону. Записка Мордовця не дає нічого нового в цій справі, складена на звичайних доказах, що він не раз їх виставляв в своїх полемічних статтях, але написана з глибоким почуттям і щирим зáпалом старого літератора.

Невелику по числу, але незвичайно коштовну по значінню, частину спадщини Д. Л. Мордовця становить артистичний скарб— в малюнках Шевченка, зібраних в двох папках великого формату; тут на окремих листах мається 15 артистичних творів Шевченка, в акварелях і сепіях. Це почасти оригинали тих малюнків, з котрих Шевченко робив потім офорти (що видані В. В. Тарновським), почасти портрети осіб нам невідомих. Таких альбомів, оскількі мені відомо, єсть ще два: один таки в черниговському музеї, а другий—у родичів того Бутакова, в команді котрого Шевченко на засланні плавав по Аральському морю. Цей останній альбом мені доводилось бачити ще у вдови Бута-

кова, по смерти котроі він перейшов до професора петербургського університету д. Глазенапа; в ньому переважно акварельні пейзажі з подорожі Шевченка по Аралу, але есть теж і жанри, з тих, які потім були використані на офорти. Таким чином в Черниговському музеі буде тепер два альбоми Шевченкових малюнків, а третій ще тим часом в приватних руках. Як видно з де-яких листів архива Мордовця, той альбом, що зіставсь по ньому, мабуть перейшов до нього од Микешина. Коли поставити це в звязок з тим, що Микешин говорить в своій записці з приводу проекта устава товариства, то можно думати, що цей альбом, разом з другими малюнками і автографами Шевченка, призначались Микешиним на жертву в національний украінський музей, що мало упорядковати нове товариство. Ця думка Микешина виконана аж тепер: альбом перейшов до національного украінського музея.

Окрім малюнків, в альбомі есть велика гравюра, при котрій маеться освідчення за підписом В. Стасова: «Картина Императорскаго Эрмитажа,—каже Стасов,—работы Рембрандта на сюжетъ «Притча о работникахъ», награвирована была Т. Шевченко, незадолго до его кончины. На настоящемъ экземплярѣ находится подпись рукою Шевченка (краснимъ карандашемъ): «Якову Матвѣевичу Лазаревскому на украшеніе его Вятской юдоли приноситъ Т. Шевченко».

Зосталось ще згадати про де-які документи, що мають історичне значіння, але вже не звязані з літературною і громадською роботою Д. Л. Мордовця. З таких річей ми знаходимо в його архиві два дуже цікавих памятника — один, власне, з церковно-религійного життя Россіі, але одною подробицею близько стосуеться до церковноі політики російських императорів XVIII століття на Украіні; другий—цілком належить до політичноі історіі Украіни XIX століття.

Перший документ—це «ставленная грамота», що була видана ростовським митрополитом Варлаамом при посвяті дяка Івана

Попова в діякони за часи імператрици Анни. Весь зміст ціїє грамоти направлений проти росколу й сект, що одпали од российської церкви, котра тут виразно в кількох місцях титулуеться «святая восточная и *великороссийская* церковь». Ця характерна подробиця іллюструе ту політику зросійщення, яка провадилась на Україні починаючи з Петра I і заходила в усі шпари українського громадянства і народа. Очевидно, заходи коло зросійщення українського духовенства, церковної служби і церковної школи виходили не тільки з великодержавної політики российських императорів, але й з отверто-націоналистичного характера вищого духовного уряду Россії, котрий, після патріархів «всея Россії», офіціально перейшов на становище великороссійської урядової институції.

Другий документ—це «грамота сельскому народу» за підписом «тимчасової народньої старшини», а власне—польська прокламація початку 70-х років, одна з тих «золотих грамот», з запомогою яких поляки сподівались організувати народне повстання в південно-західнім краї. Писана ця грамота справді золотими літерами, на товстім папері, гарною українською мовою. В її змісті перелічені по пунктах всі ті права, якими «тимчасова народня старшина» збіралась наділити «сельский люд Подоля, Волиня і України», коли-б йому посчастило, «разом з Польщою і Литвою», побороти «московське панування». Це—свого роду конституція, основи нового політичного і економічного державного ладу, котрим автори думали привернути сімпатії селян до польського повстання. Тут есть «воля, свобода, рівність і счастя всіх мирян», в тім числі й сельського люду, скасування крепацтва, виборне самоурядування» під головенством «найвищої крайової ради», примусовий викуп чиншової та арендованої землі, наділи безземельним, особливі наділи тим хто вступить в міліцію та пристане до повстання; есть і урядова плата священникам за треби і, нарешті, «свобода віри і уживання своєї мови в школах, судах і других земських росправах». Але не уважаючи на те, що тут були зачеплені всі інтереси народнього життя, розвязані всі пекучі питання... навіть і аграрне, не ва-

жаючи на те що автори «золотої грамоти» присягались «заховувати і обороняти всі надані в ній права перед народом, цілим світом і Всемогущим Богом»,—народ зоставсь, як відомо, глухий на всі ці гарні слова, бо польське повстання в його очах було тільки панське, а значить і грамота була тільки панським «теплим словом».

За для особливого интересу цієї грамоти подаю її текст дослова. Зверхній вигляд її такий.

Вона скоріще писана рукою, ніж дрюкована, золотими славянскими літерами, на аркуші впоперек; зверху малюнок—Христос (чи Бог-Отец?) на хмарках, з «державою», благословляє; нижче приліплено відбиток на папері печати з польським гербом і неясним написом округ. Де-які помилки в літерах показують, що грамота писалась людиною, котрій славянський алфавит був мало відомий: напр., пункти визначені літерами: а, к, к... оче видно, замість а, б, в...

„Грамота сельскому народу“.

«Разом съ Польщою и Лытвою пиднявшись противъ московського паноування, щобъ добоуты вичну свободу и щасливу долю цилои нашои краины, заявляемъ передъ Богомъ, цилымъ свитомъ и народомъ, що другого щастія не жадаемъ для дорогои нашои краины и не вышоукоуемъ его нигде бильше якъ тильки въ воли, свободи, ривности и щастіи всѣхъ мирянъ, якоибъ воны виры и стану не булы. А жадаючи найбильше щастія сельского люду на вични часы постановляемъ:

а) Сельскій людъ въ селахъ и хуторахъ панськихъ и казіонныхъ, однодворци, чиншовныки, и такъ дальше, видъ сіого дня вольни, свободни и ривни въ правахъ другымъ обывателямъ краины.

к) Можутъ и маютъ право переходыты зъ мисьця на мисьце до сподъу, и нихто имъ въ тому перескожаты не буде.

к) Можуть и мають право оучитысь во всякихъ школахъ и бвты въ краіовои слвжби наривни зъ дрвгыми обывателямы краины.

г) Разомъ съ другыми мають право выбераты зъ помежъ себе выборныхъ до свдивъ, радъ и оврадивъ сельськихъ, повитовыхъ, земськихъ и найвыщихъ народныхъ.

д) Бвдвть свдытись и правытысь наривни з дрвгыми, тильки своими свдами и властямы, зложенными зъ выборныхъ, мающихъ стерегты святои справидлывости, законивъ и безпечности особъ и добуткивъ кожного.

е) Подати народни, земськи повинности и людей до народного війська бвдвть даваты тильки за постановою и дозволеніемъ найвыщои краіовои рады, зложенои зъ выборнихъ видъ цилой краины.

ж) Земли орни, сыножати и садыбы паньски и казіонни, котори за чиншъ або за видробитки або на выкупъ держалы селяне, бвдвть видъ сіого дня на вични часы власнистею кожного хозяина безъ жаднои за нихъ платы. Дидычи за ци ихъ земли бвдвтъ маты платв зъ народніого скарбу.

з) О надили землею сельскихъ людей, котори доси еі не малы, якъ бвдныки, бобыли, халупныки, двирски люде і т. д., постановыть въ слвшнымъ часи найвыща краіова Рада.

и) Однодворци и чиншова шляхта бвдвть маты на вичну власнисть наривни зъ селянами земли садыбнои и грвнтовои зъ земель паньскихъ, де буде еі доволи, за плату зъ народніого скарбу, або зъ каранныхъ земель.

і) Сельскимъ священныкамъ православнымъ опричъ церковнои земли, назначаемъ плату грішмы, щоб тыльки не потребовалы воны видъ людв платы за двховни послвги, и скільки пріидеться платыты всякому священныкови, скаже найвыща краіова Рада.

к) Окроме всіого сказанного, кожному хто підійметься оружно зъ намы противу московського панования, або здоровъ вийде або зостанеться раннымъ, наділять найменшъ шість моргівъ земли и садыбу, въ земляхъ коронныхъ, або досмертнов плату зъ народніого скарбу.

л) Сельскому людови надаючи выще просказани права вольности, обывательскои ривности всихъ передъ кожнымъ и земськои власности, ручаемъ и вично обицяемъ свободу правъ, виры, якои хто прыдержуеться, и ожживаніа своеи мовы въ школахъ, судахъ и другихъ земськихъ росправахъ.

Все выще пысане, оглашаючи сельскому людови Подоля, Волыня и Оукраины захованье и оборону правъ, наданыхъ цею грамотою, прысягаемъ передъ народомъ, цилымъ свитомъ и Всемогущимъ Богомъ.—Въ Господне попеченіе виддаючи долю народа, которому вичного добра жадаемъ, оцю грамоту виддаемъ до Волостнои управы, на кожну волость.

Тымчасова Народна Старшына.

З поданих вище коротких звісток видно, який цікавий здобуток для українського національного музея дала спадщина Д. Л. Мордовця. Українському громадянству зостається подякувати жертводавцям за той, справді найкращий, спосіб, яким вони надумали пошанувати память симпатичного українського «дідуся».

П. Стебніцький.

Історія української драми.[1]

V.

В попередньому розділі ми розглянули старо-драматичні наші твори, що по змісту своєму зьявляються первітними: в них, виключаючи інтермедії, не видко зіткнення з реально-світським життям, а натомісць—весь зміст відноситься до різних подій з життя Христа.

До таких духовних пьес належать, як ми вказали, пассіонально-пасхальні й різдвяні: по них, в історії західньої драми, слідкують теж духовні пьеси розмаїтого, але теж релігійного змісту; в нас безперечно були і вціліли де-які пьеси подібного тіпу, але можно сказати, що вони складають окрему хронологичну группу.

Одначе группу окрему по змісту вони складають тому, що, не вважаючи їх достатним матерьялом для встановлення другого хронологичного періоду в історії розвою нашої драми, ми все-таки можемо розглядати їх, яко особливе і тіпичне зьявище по рисам внутрішньої вдачи.

Одним з таких творів, релігійної вдачи, але з сюжетом, де життя Христа не грає центральної ролі, є драматичний твір під заголовком «Банкет духовний».

По формі своїй він є діалогом, по значінню і змісту має вдачу шкільно-дідактичну. Мета подібних творів, позичених в Польщі, виясняється докладно видавцем діалогу д. Мироном[2]); річні і піврічні іспити в старих польських школах споруджувано з великою бучностю та при натовпі величезної юрми публічности.

---

[1]) Див. № 7—8.

[2]) Бенкетъ духовный. Кіев. Стар. 1892, апр. стор. 60.

Про Діспути по теології, філософії та инш. в школі Любранского в Познані—каже Лукашевич—оповіщалось звичайно оголошеннями, що посилались монастирям, мірским духовним та більш освіченим познанським мешканцям і приклеювались на двеціх костелів». Що і в південно-руських школах, споруджених в XVI і XVII вв. на зразок польських, істнували такі ж звичаї, про це ми маємо силу свідоцтв»; «виборні студенти (київо-могилянської академії) і ученики, в вакації літні, зложивши з себе артілі, відходили по різних губерніях та слободських повках, співали по домах різні канти. Представляли *діалоги*, комедії, трагедії і инше. В три майські рекреації всі ученики та вчителі і сторонні любителі наук виходили для забав на гору Скавику межи яруг, при врочищі, званому Глубочиця. Там всі бавились різними простими грищами, а студенти співали канти. Вчитель поезії обовязаний був для таких прогулок що року компонувати комедії чи трагедії, а инші вчителі—діалоги. В философіях і богословії замісць іспитів були річні публичні діспути. В давні часи всі діспути відбувались тільки в латинській мові. Але потім для *разумѣнія простому, въ множествѣ стекавшемуся народу,* де-які твердження діспутовано було і на руській (місцевій) мові. В промежинах також ученики нижчих класів промовляли різні діалоги й читали вірші».

Одним з таких творів є шкільний діалог, знайдений д. Мироном 1889 року «під час археологично-бібліографічної вистави ставропігійського інституту у Львові». Самий памятник придбано львівською Ставропігією.

«На жаль, перший лист рукопису, де був оглав і початок нашого діалога, загублено, і через те ми нічого не знаємо ні про його автора, ні про місце його скомпонування. Гадаючи по рукопису, його треба віднести до того-ж часу, що й весь збірник, цеб то до другої половини чи навіть до кінця XVII віку». Видавець «дав цьому діалогу заголовок «Банкетъ духовный», як його і названо зараз у першій фразі розмови» [1]).

Діалогъ, що збудовано, звичайно, в формі «пытанья» та «отповѣди», має зміст катехизичний і ставить метою вияснити і

[1]) Кіевская Старина 1892, апр. стор. 63.

ствердити такі твердження релігійної вдачи, як про Адамові стани, душу людську, таінство, заповіді и т. под. Він складається з трьох частин: «віршового прологу, розмови і віршового ж епілогу. Гадаючи по змісту, твір цей повинен був виголоситись при якійсь рочистій нагоді, може, при річному іспиті, перед численною публічностю, що складалась головно з батьків та родичів учеників. Певно, пролог і епилог промовлено було кимсь із старших учеників, чи навить самим учителем; особливо отецьки навчительний, а подекуди патріотично-журний тон епілога наводить на цю думку.

Що до самого діалога, то його, очевидячки, призначено було для учнів менчого зросту, як про це сказано і в епілозі. В кінці розмови стріваються де-які місця апокріфічної вдачи, як напр. про непорочне зачаття Іоанна Хрестителя і пророка Єремії, а також про те, що сини патріарха Іакова, Ісав (тут помилково названий Савулом) та Іаков, були близнята і сварились ще в матерній утробі [1]). Мова діалога є тіпічна книжково-українська. Як видко з сказаного, зміст діалога цілком релігійний, але видко і риси нового порядку, власне—обертання до життя. Це видко головно в епілозі, де з дідактічною метою робиться поклик освічуватись і вказується на становище в освітному смислі «Россії». В епілозі кажеться».

А свое дѣти до школи давайте,
Бы ся учили въ школѣ шановати
Родичовъ своихъ, якъ тежъ и Бога знати.
. . . .
Але, якъ бачу, всѣ ходять по воли,
Ажъ хиба сотню дасть хлопця до школы.
Для того вѣра въ Россіи угасаетъ,
Же справу дати, якъ вѣритъ, не знаетъ.
Предъ що подданство срогое настало,
Чемъ панство нашей Россіи упало,
Поневажъ вѣкъ свой въ пестотѣ стравили,

---

[1]) Кіевская Старина. 1892, апр., стор. 63.

А въ наукахъ бы на мнѣ ся не бавили.
Жаль то незносный мѣвши та не мѣти,
Прето давайте до школъ свои дѣти.
Досить бы на томъ молитвы умѣти,
И вѣру свою строха зрозумѣти.

Весь цей уступ показує досить цікаву мішанину релігійного елементу з світським: звичайно, останній мається в мінімальній мірі і діалог цілком відноситься до першого періоду нашої драматичної творчости хоча й пізніщої вдачи.

Особливо цікава в данному смислі «Розмова во кратцѣ о душѣ грѣшной, судъ принявшой отъ судьи справедливаго Христа Спасителя».

Пьєса починається покликом Архангела Михаїла до мертвих, щоб вони йшли на схід грішної души й дивились, що Бог

Не въ ярости, ни въ гнѣвѣ караетъ,
Но справедливымъ судомъ зъ ними поступаетъ» [1]).

Встає з домовин 4 мертвих і цим замикається видок перший. В яві другій «судія до зъ мертвихъ восталихъ мовитъ», щоб вони заспокоїлися, і наказує архангелу Михаїлу «всѣхъ полковъ небесныхъ гетману», вести на суд грішну душу. Той кличе душу; ця плаче, але Михаїл, лаючи її бридкою», велить іти на суд «по неволѣ». Душа просить краще її в пекло вкинути, чим до судді вести. Являється диявол і теж ладен іти з нею до суду, збіраючись забрати її до пекла. Янгол-хранитель, що «грає роль оборонця, вимагає волі обвинуваченій до вислову вердікта» [2]), на тій підставі, що ця душа «жила зле, а часомъ тежъ и побожне [3]). Судія складає догану души за її грішне життя і велить подати

Книги, где дѣла той души вписанни,
Нехай сама уважитъ, якъ годна нагани

[1]) Кіевская Старина—1884, іюнь, стор. 293.
[2]) ibid—стор. 291.
[3]) ibid—стор. 295.

Судія доріка душі, що вона в півець повернула і наддані їй богами «розум совершений і волю», і муки Христові, й змогу

Во вѣчной роскоши со святыми жити[1]).

Все це вона проміняла на роскоші диявола. За те Суддя їй промовля вирок.

Милший тебѣ дияволъ билъ надъ Творца твого,
Зъ нимъ же теперъ заживай и роскошей его.
А поки естъ вѣчности, тамъ будешъ жити,
Весполъ въ пекелномъ огнѣ изъ тѣломъ горѣти[2]).

Душа починае скаржитись і просить у Судді ласки, але той вказуе їй на невчасність її жалів і посила

Во огнѣ пекелномъ горѣти.

Душа вказуе, що невже ж пропаде кров Христова, прийнята нею з сакраментами, невже марно пропаде віра її в те, що сакраменти могли гріхи її «стерти» [3]).

Судія одповіда, що «безъ дѣлъ вѣра всегда поглашченна», а крови його «обжите струменя» хай буде душі на більше «потопленя». Душа знов тоді плаче і проклина себе.

Проклята, проклята есть, ахъ ничѣмъ познала,
Кгдимъ ся южъ дияволамъ до пекла достала [4]).

Але тут виступае Янгол хранитель, вказуе, що грішна душа робила й добрі діла. Судія ладен почекати і наказуе поважити «добріе дѣла и злие» тіеї душі. Цим і закінчуеться видок 2-й. В третьому янгол баче, що

---

[1]) К. Ст. 1884, іюнь, стор. 296.
[2]) ibid—стор. 297.
[3]) ibid—стор. 298.
[4]) ibid—стор. 299.

Злие дѣла добрихъ преважають [1]).

Він тоді одступа від душі і каже їй одвічати самій за себе.

Видок 4. Душа скаржиться, що в грішних ділах «сумленя» її «не остерѣгало» та й чорт зводив її

На тое,
Абимъ всегда во свѣтѣ починала злое.

Диявол заперечує, кажучи:

Не тягнувем тя къ грѣху за лобъ усиловне:
Штось хотѣла, тось творила въ свѣтѣ доброволне.

Сумленя теж заперечує, що воно завжди її остерегало і

Сердечно волало
Предъ тимъ, нѣжъ што ешче злое ся ставало.

Але душа на ті

Слова нічого не дбала,
Мовлячи: ей, грѣхъ той естъ, рѣчъ то барзе мала [2])!

Душа признається, що вона таки згрішила, та лишаючи Сумленя, все-ж таки лає Диявола, що він її «звюв» і

Роскошъ марного засладилъ былъ свѣта [3]).

Розсержений диявол знов доводить їй, що вона сама винна, і просить врешті на душу «декретъ справедливий»!

Душа пада в одчай. Починається видок 5-й, де Судія пита гадки що до гріхів душі у апостолів.

«Одинадцять апостолів висловлюються за обвинувачення, один тільки Іоан віддає долю душі на звол Судії, просючи про ласку. В шостій яві Судія, «переконався, що всі визнають душу

[1]) К. Ст. 1884, іюнь, стор. 300.
[2]) ibid—стор. 301.
[3]) ibid—стор. 302.

гідною карання, і «видає декретъ, абы по дѣламъ отнесла заплату» [1]).

Такий зміст цієї драми, одшуканої в купянському повіті харьковської губернії. «Імя її автора в нашій історичній літературі цілком не відоме. По формі та заходах будування вона наближується до драм Св. Димитрія Ростовського, по мові чи не попережа їх [2]).

Мова її книжково-українська, але з «невеликою примішкою церковно-славянських слів та форм і з солідним шаром полонізмів» [3]).

«Гадаючи по письму й паперу, цей памятник треба віднести до кінця XVII ст. і саме пізніще—до перших років XVIII ст». [4]).

Точніше що до цієї пьеси висловлюється П. Житецкій.

«Ймовірно,—каже вченний [5]),—вона появилась одночасно з першою орігінальною малоруською драмою «Алексѣй Человѣкъ Божій», цеб то 1674 р. «Думаємо так на підставі загальної термінології в «Розмові» і в драмі: *видокъ*, *видѣніе*, а не дѣйствіе, *явленіе*, як в пізніших драмах».

Що до мети «Розмови», то в основі останньої «лежить релігійно-моральна сентенція про безсторонність суда божого. «Розмову», очевидячки, направлено проти людей, що марно сподіваються на ласку божу. Остаточна її мета—дати вищий ідеал справедливого суду людського» [6]). З цього вже видко, оскільки релігійний сюжет пьеси, який виходить за межі пасхально-різдвяних матерій, поволі стикається з реально-світским елементом. Не дивно через те, що «Розмова» ця є цікава побутовими подробицями, які характеризують судові порядки того часу» [7]).

---

1) К. Ст. 1884; іюнь, стор. 292.
2) ibid—стор. 289.
3) ibid—стор. 290.
4) ibid. стор. 388.
5) Энеида—стор. 95.
6) К. Ст. 1884, іюнь, стор. 291.
7) П. Житецкій—Энеида—стор. 95.

«Чи склада «Розмова» переклад або позичку західного зразка, чи виросла, вона на місцевому грунті,—ми не знаемо; в усякому разі вона слугуе цінною ілюстраціею тогочасного розумового і морального розвою. Автор «Розмови» (особа, ймовірно, духовна) не міг спекатись теоріі страхання карою, але він же представля тут апостолів, що розвязують питання (автор) за провинність, а Судія тільки приклада кару, і поясня це тим, що Судія не бажа показатися в своему суді суворим» [1]). Але, не вважаючи на це, в пьесі мимоволі спиняе високе для того часу представлення про безсторонний суд. Такі гуманні прінціпи, як гласність, оборона, оцінка доказів, одбирання думки дванядцяти судців,— вони ж тільки свіже досягли в наші судові органи. Висловлений в «Розмові» янголом-хранителем дезідерат: «нехъ едно идетъ ко суду свободне» і доси в баготьох випадках лишаеться тільки desiderat'ом; за весь час нашого «попереднього слідства» обвинований не може «свободне» орудувати засобами оборони» [2]).

Чим близче підходитимемо ми до початку 18-го віку, тим більш оддалятимемось од пьес вузько-містеріального тіпу і переходитимемо до драми другого періоду. Перехід цей, звичайно, відбуваеться поволі, тому звязком межи обома періодами повинна бути така драма, що яскраво одбивалаб у собі риси нового тіпу разом із старими, але походження пізнішого. Чим же мусила бути пьеса, що послугувалаб таким звязком, що носилаб у собі риси староі і новоі драми? Конче, вона повинна була мати релігійну вдачу, з одного боку, але з другого—не мати звязку з цілями церковноі одправи і, що найголовніше, бути вже близькою до життя, хоч би й не цілком сучасного. Така тільки пьеса і могла стати на межі двох періодів історіі, і коли ми шукатимем серед наших старих драм, то знайдемо таке: «посередний звязок межи тим і другим періодом представля з себе містерія про Олексія чоловіка Божого, 1674 року. Хоч вона, як і попередні, мае свячену вдачу, але, будучи виставлена на «публічному

---

1) К. Старина—1884, іюнь, стор. 292.

2) ibid—стор. 292.

діалозі» і не маючи безпосередних відносин до церковно-одправних спогадів та вчинків, скорше могла допустити собі зіткнення з сучасною дійсностю» [1]).

Заголовок пьеси такий. «Алексѣй, человѣкъ Божій. Діалогъ въ честь царя и великаго князя Алексѣя Михайловича. Представленъ въ знаменіе вѣрнаго подданства чрезъ шляхетную молодь студентскую в коллегіуму кіево-могилянскому на публичномъ діалогѣ» [2]). Зміст цеії видатної пьеси такий [3]).

В пролозі висловлюеться бажання, в особі Олексія, виставити справжню людину на славу царю московському Олексію Михайловичу. В дії першій (видок первой) ангел Рафаїл, в розмові з архангелом Гавріїлом, висловлюе дивування, через що деякі люде не хтять завязувати «малженства», якого він е охоронцем, і, подібно янголам, хтять бути ніби безцлотними, цеб то безженними. Гавріїл одповіда, що безженні перед Богом вищі од одружених, що їх е царство небесне, і Рафаїл згоден уже намовляти на безженність Олексія. В яві другій (видѣніе другое) Олексій, син римського сенатора Евфіміяна, оголошуе, що його хтять одружити, але він цього не хоче і дума втекти від батька і слугувати Богові. Тут його спокушають Юнона і Счастье, а три землі—Беоція, Лацедаймонія і Евбонія, зьявившись, підтрімують спокусу Олексія вказівкою на всі добрі скутки їх підлеглости Тімону Афинському,—коханцю счастя. Олексій ладен уже ступити на шлях благ земних, коли зьявляеться Віртус, впевня його в марності останніх, показуе навіть змія, уготованого для злих, і разом з Нищетою убогою доводить Олексія до рішучости йти «путемъ узкимъ, который ведетъ къ небу». В яві третій Евфіміан оголошуе, що мае намір одружити свого сина і, щоб переказати про це, кличе раніш свою жінку Аглаіс, а потім сина Олексія. З жінкою вони накмічають йому молоду, але Олексій

---

[1]) Очерки—стор. 32.

[2]) Наука и литература—Пекарскаго, стор. 394.

[3]) Русскія драматич. произведенія 1672—1725 годовъ.—Н. Тихонравова т. I стр. 3—75.

виявля незгоду дружитись і тільки після настирливих умовлянь отця і матері ладен коритись їх волі. Але тут йому зьявляється архангел Міхаіл, вмовля його бути твердим, каже, що дружитися, щоб стати спадкоемцем своїх батьків в надії на довге життя, нерозумно, і таким чином верта Олексія до ранішого наміру не дружитись. Облудно, щоб потім втекти, Олексій одначе допуска весілля. Одбуваеться народня сцена заклику на останне і самий бенькет,—у автора пьеси «Играніе свадьбы»,—яке закінчуеться бійкою «мужиків». У яві (видок) четвертій Олексій, що втік з дому, міняеться одежою з старцем і посила продати її Евфіміяну і по вказівці архангела Уріїла іде до «Єфеса града». В пятій яві (видок) плаче Евфіміян за втеклим сином; в дійсності того що він втік, впевняе його ще більше старець, що прийшов з шатами Олексія; сенатор просить старця повести його слуг на те місце, де він покинув Олексія, а сам з жінкою лишаеться сумовати дома. Дія друга. Видок перший. Гонорій, цесарь римскій, висловлюе призру, що його опікун загадуе проти нього різні каверзи; в цьому настрої підтрімують цісаря бояре; щоб взятися до якогось рішенця з цього приводу, Гонорій кличе найпевнішого свого дорадника Евфіміана. Цей приходить і на запит царя оповіда про причину свого суму—втеки Олексія. Гонорій зараз велить своїм слугам шукати Олексія. Видок другий. Царські слуги, разом їз Евфіміановими, шукають і не знаходять Олексія; потім здибують його в вигляді старця, подають йому милостиню і відходять. Видок третій. Виходить Олексіева покинута молода; плаче від образи й горя і присуджуе собі чекати, поки знайдеться Олексій. Вертаються царські слуги і доносять, що його не знайшли. Видок четвертий. Про теж оповідають і слуги Евфіміана. Але перед цим його кличуть до цисаря і він ще проце не чуе. Видок пятий. Янгол Уріїл оголошуе людім про святість Олексія; ті сходяться до нього з своїми проханнями; завваживши в цьому втрату своеї одлюдности, Олексій наважуе йти відтіля і приходить до Риму. Евфіміан вертаеться до дому; його стріва Олексій в вигляді старця і проситься в нього жити; той дае йому згоду і кличе на учту й других старців. Проживши в батька, Олексій

чує близьку свою смерть, просить пера й чорнила і пише про своє життя; потім умира і янголи приймають його душу для небесної оселі. Ява (видѣніе) шоста. Цисарь Гонорій розсказує, що на папській церковній одправі почувся голос з неба, що наказував шукати в городі для молитви «чоловіка божого». Порадившись з боярами та Евфіміаном, який оголосив, що в нього давно вже мешкає людина, може, й свята, цисарь велить покликати слугу, що вслуговував Олексієві. Слуга оповіда про смерть останнього та про його життя і цисарь постановля, що вмерлий і есть божою людиною. Всі приходять до тіла Олексія, бачуть в нього писання, хотять його забрати, але писання не дається ні кому, опріч Цисаря, та й то як він став навколюшки. В писанні було прописано життя Олексієве. Повстає плач батька-матері й молодої Олексія, що дізнаються про свого інкогніто-сина і молодого. В цей час Олексій тішиться вже на небі. Пьеса кінчається «навѣршеніемъ рѣчи», де дякується глядачам й бажається вічно заживати Олексієвого блаженства. Коли поглянути на зміст данної пьеси, то легко зважити, що він дійсно дає досить матерьялу, щоб бачити в пьесі риси нового періоду творчости. Пристосування пьеси до вшанування царя Олексія Михайловича, звичайно, не становить ще такої «новини». Політично для України настав новий період, але соціально-економічно вона і до підданства Москві і по ньому зараз, при царі Олексії, лишалась в однаковому вигляді. Через те істотно драма одмінитись не могла; при теперішній забезпечености релігійній вона тільки мусила тратити віросповідно-релігійний характер, але й це лишень поволі... Нова драма повинна була тільки набувати більше рис близькости до життя і ці останні, як побачимо далі, маються в містерії про Олексія в числі належитому. Але при цьому всьому, чи являеться данна пьеса твором цілком орігінальним, вирослим на самобутно-українському грунті. Порівняння її з иншими тогож назвиська творами такому твердженню дає обмеження і становить питання про орігінальність пьеси таким чином. Раніше «було висловлено думку, що цю пьесу написано в Польщі і відтіля перенесено до нас. Але її написано в південній Россії або, принаймні,

значно перероблено там. Життя Олексія, вставлене в драму, не має ні одного полонізма і позичено з славянського житейника. Надгробні голосіння батьків та жінки Олексія Божого чоловіка визначаються з сіллабічних віршів церковною прозою, буквально взяті з життя Олексія, надрюкованого в Антологіоні 1660 р.» [1]).

Так дума Тихонравов. Иншої гадки держиться Пекарський. Він каже: «містерія св. Олексій Божий чоловік звісна мені тільки в рукопису і, оскільки можно міркувати по звістці Войцицького про польський діалог з тим же назвиськом, є переробкою польського орігінала... Зміст польської містерії під цим заголовком взято, по словам Войцицького, з життеписа св. Олексія, зложеного Скаргою» [2]). Опе і все про порівняння пьес нашої і польської, взаємини яких, на думку Пекарського, характеризують близькість взагалі всієї польської драми до нашої. Для доказу цього твердження Пекарским зроблено мало. Пизніше оброблює це питання Веселовський, що спиняється і на погляді Тихонравова. Він не згоден з думкою останнього, що ця наша драма розвинулась без впливу польського і з тим доказом Тихонравова, що «епілог повний похвал Царю, не міг бути написаний у Польщі під час сильних незадовольнень руського двора польським. Але епілог,—каже Вес—ій,—могло бути приточено, прикомпановано у Россії і приладновано до місцевих обставин. Так само, певно, могли бути приточені і голосіння батьків Олексія. На користь же польського походження говорить не тільки стіль пьеси, що рясніє полонізмами, але й порівняння викладу головніших подій життя святого в пьесі з переказом їх в руських духовних віршах, що зостались споконвіку вірними одній редакції життя Олексія, власне безіменній грецькій» [3]) Порівняння приводить Веселовського до виводу, що наша «пьеса представля переробку київським віршником одного з польських драматичних переказів

---

[1]) Лѣтописи русской литературы и др. памятн. Кн. 5. т. III, 1861—стор. 33.

[2]) Наука и литература—стор. 394—5.

[3]) Старинный театръ.—стор. 343.

легенди, яка сильно притягля побожний люд поезією крайнього аскетизма, зречення світа, самохітного катування тіла» [1]). В другому місці Веселовській просто стверджує, що «тепер сливе неспорно доведено польське похождення цієї пьеси, чи принаймні значний вплив польського зразка на руську переробку» [2]).

Не вважаючи на таку рішучість, наведені вченим матеріяли не дають для неї достатнього грунту, бо як раз польського зразка їм і не представлено. П. Житецький зве цей твір «першою *орігінальною* українською драмою» [3]), і я думаю, що в великій мірі питання може бути розвязано власне таким чином. Справді, трудно міркувати про ступінь близькости нашої драми до польської, коли останньої не мається. В усякому ж разі, коли-б навіть вона тепер була, то близькість могла-б бути встановлена переважно внішня. Драматична творчість містеріальної вдачи така близька у всіх європейських народів, через спільне джерело позичення, що в відповіднних творах мимоволі головніша увага звертається на те, чим одрізняються, а не в чім подібні ті твори. І от, коли ми звернемся до аналізу внутрішнього боку пьеси, то побачимо зразу, що вона в чималій мірі заслуговує назви так орігінальної, як і «української» пьеси.

Оцінюючи гідність пьеси, Веселовський висловлюється про неї так: «сіллабічний, сливе зовсім рішений поезії та життя вірш, що ним написано діалог, одбира в нього всяку стілістичну вартість. Реторична надутість фраз, зворотів та епітетів, одбира в нього простір та непримушенність в розвою дії. Найбільшою простотою відзначається вступна розмова янголів, що склада своїм церковно-славянським слогом гостру протилежність пихатому та пересиченому облесливими хвилями напів-польському епілогу, який славить в цареві властителя, що йому «ровный не есть иный», що всьому світу добре явен, що йде вірним шляхом до неба і т. д. [4]).

---

[1]) Стар. театр.—стор. 345.
[2]) ibid. 343.
[3]) Энеида—стор. 95.
[4]) Старинный театръ.—стор. 345.

Можно сказати рішучо, що фарби в цьому присуді вельми згущено, що загальну оцінку дано не зовсім вірно,—що иншими словами, пьеса про Олексія має безперечну літературу вартість не тільки з погляду історичного і, яко відбиток реального життя, представля дійсну цікавість. Не вважаючи не те, що данна пьеса відноситься хронологічно до часів римських, вона власне є картиною життя тогочасного. В ній ми перш за все бачимо побутово-сімьйові відноси: становище жінки і залежність її від чоловіка (стр. 18 [1]), обопільні відносини батька до сина (стр. 20), відносини станів,—де виразно відзначалися дворяне, дідичі, «подлѣйші», піддані (стр. 19, 39); і т. п. Але найголовніше значіння пьеси в тому, що в ній реальне життя малюеться в народних його формах, і цю пьесу можно вважати першою з відомих нам з відтінком реалістичним. Цікавішим доказом цього є ряд народних сцен, де фигурують «мужики», слуги і т. п.; особливо велика сцена—так зване «іграліще» весільне.

Що до мови і взагалі викладу пьеси, то, звісно, в ньому є і реторичности і важности: було-б дивно, щоб обійшлися без них твори шкільної продукції. Але в тому й річ, що подібні хиби далеко переважаються досить свіжим викладом і виображенням у других місцях. Характеризуючи наші пьеси взагалі, д. Веселовський говорить: «необхідність бути драматургом ex officio не могла не стискувати волі розвою талану; але й при цьому утиску і при пануючій моді на все польське, самостійність небагатьох письменників київської школи знаходить можливим прокладати шлях нишком; не вважаючи на покрів офіціальности, що лежить на цілому тієї чи другої пьеси стріваємо зрідка цілком орігінальні сцени, вирази, думки» і т. д. [2]).

Цей присуд особливо мусить бути приложений до нашої пьеси про Олексія. Що до мови, то вона є книжково-українська, при чому правопись її «ѣ»-ми має цілком українську фонетику: «ѣ»

---

[1]) Русскія драматич. произв. Тихонравова.

[2]) Старинный театръ—стор. 341.

читається як «і». Доказом цьому ряд відповідних рифм у пьесі: «зѣло»—заразило (ст. 24), сія—Алексѣя (ст. 40); на востоцѣ—моци (ст. 43); укротити—мѣти (ст. 46) і на стор. 53, 57, 58.

Владаючи безперечними гідностями, пьеса про Олексія становить справжний переходний стан до драм нового типу, де реально-сьвіцький елемент почина відгравать видатну ролю супроти ранішого виключно релігійного і з-осібна церковно-одправного. До рішучого переходу на грунт драми з поіменованим елементом—драми другого періоду, згадаєм ще про одну з давніх пьєс, належних теж до 17 віку, а власне про, «Жалостную комедію объ Адамѣ и Евѣ» [1]). Вона дійшла до нас у великоруській редакції, але безумовно перш написана була в Київі в мові книжно-украінській і важлива для нас реально-життьовим своїм елементом. Мається ряд подібних пьєс на західно-европейських мовах і діалогів на польській,—і наша драма напевно стоїть у звязку з останніми [2]). В ній, головно в 3-й дії, особливо видко риси переходу до нової драми. Ця дія «представля більш драматичного руху; своїм змістом і складом вона виявля пізніщий ступінь в історії драматичної штуки, коли містерія почала помітно переходити в moralité; біблейські особи зміняються аллегоричними, історична засада дидактичною. Під пером київських письменників остання одержує цілковиту перевагу, і містерію зміня moralité до другої половини XVIII ст. Але стоючи на переході до moralité, виводючи аллегоричні особи, приносючи і нам одну з засад західного богословія, розвиненого в форму цілого процесса, «Жал. ком». вірна архаїчному стілю духовної драми і в сценічній постанові заховує звязок з церковною штукою заходу» [3]).

Закінчаючи цією пьєсою розгляд драматичних наших творів у 17-му віці, ми не можемо не навести загальної про них думки

---

[1]) Тихонравовъ—Русскія драматич. произвед.; Лѣтопись русской литературы. кн. 5, т. III.

[2]) Пекарскій—стор. 402.

[3]) Тихонрав.—Лѣтопись—стор. 45—47.

того ж Тихонравова [1]): «одноманітне тавро лежить на всій історії нашої містерії; хоч вона й не зосталась чужою народним легендам, хоч вона й приняла в себе небагато рис сучасного руського життя, але її літературний рух не пішов далеко, бо вона оберталась у замкнутім колі придворного життя чи в стінах школ. Віддалена від народної творчости, зоставлена в руках ученого південного духовенства, руська духовна драма заховала за собою той строго релігійний тип, який мала на Заході містерія і moralité в перші періоди свого розвиту. Не даючи ніякого місця світському элементу, виключивши з свого кола сцени щоденного життя, руська духовна драма, коли відступила від свого легендарного змісту чи від Св. Письма, то й ці відступи швидче робились на користь рідного життя й поэзії. «В цьому не можно не бачити почасті відгомонів тогочасної польської літератури, що дрібніла й падала в рабському наслідованню древним при наслідувачах Кохановського. Двір та школа полишили свій слід на руській драмі XVII і XVIII віку».

З пьєс, що підлягають цьому вироку, Тихонравов виключа твір Дим. Ростовського, де «сцену пастухів виображено правдивими рисами народнього життя»; вирок його можно обмежити ще й вказівками на сцени народні в инших пьєсах, про які ми говорили вище. Але в усякому разі, по цих обмеженнях, присуд Тихонравова про нашу драму в 17-му віці може бути принятий в рисах загальних.

Розглеженими вище творами замикаеться перший період розвиту нашої драми, що тягнеться від кінця 16-го і до кінця 17-го віків. Придивляючись до змісту, форми й мети драматичного письменства за цей час, ми завважили схожість розвиту його з західно-европейською драмою. Правда, наші твори цієї доби не показують широких слідів первітної драми,—та з ними, позиченими на Заході в 16-му віці, інакше й бути не могло. В них уже спостерегаеться штучність складання, классічні ймення, і

---

[1]) Тихонравовъ—Лѣтопись—стор. 30—1.

тому подібне, що малює вплив західно-европейський, розвит не цілком органічний. Але в усякому разі в нашій драмі за цей період є прикмети, що наддають їй вдачу чогось більш-менш цілого, звязаного з дійсними потребами суспільства,—власне того, що становить перший період історії нашої драми. Ці прикмети— тісно містеріальна вдача останньої, де-яка звязаність з церковною одправою, все-ж таки прімітівність складання, і що найголовніше, повна відділеність, з де-якими, звичайно, пізніщими винятками, від реально-громадського життя. Само собою зрозуміло, чим мусили стати твори другого періоду нашої драми, цілком протилежного першому. Близкість до церковної одправи мусила зникнути, натомісць близькість до життя побільшилась, виросла теж і штучність драми і більша ширина її сюжетів. Все це власне повстає в 18-му віці, коли, по увазі д. Петрова, крім різдвяно-пассіональних драм, «стали зьявлятись і другі її вигляди, що згодом одбиваються від духовного клерікального напряму і поволі вбирають в себе елемент свіцький, цеб-то: міраклі, драмовані священно-історичні хроніки, історичні містерії чи хроніки, що мають своїм предметом історичні особи чи події, але з мішаниною духовного початку, та инше. Всі ці вигляди південно-руської шкільної драми одбивалина собі сліди тих напрямів, що відчувала на заході духовна драма під впливом відродження классіцізма, боротьби католицтва з протестантізмом і єзуїцьких шкіл». Тіпічні зразки подібних творів ми власне й стріваємо у 18-му віці, але до їх появи, як в еволюції кожної світової форми, відбувається деяка повільність. Стара творчість не зовсім покида ниву, як з другого боку, новий ступінь розвиту драми не повстає зразу.

Характеризуючи перехід нашої драми в другий період рисами відносно більшої свіцкости чи віддаленням від церковно-одправного грунту, ми не вказали його причин. Чим, справді, умовлюється той перехід до свіцькости, до життя більш реального? Умови досить складні і містяться так в основних засадах життя українського, як і в зовнішних впливах. Мало-народний характер драми

поясняеться классовим її становищем: драма була творчостю вищих, «не-подлих» классів нашої суспільности; в тих же руках лишаеться вона й далі, той же, значить, лишаеться в неї ненародний характер і в другому періоді. Через те про нього тепер говорити й не приходиться. Але чим же умовляеться усилення в нашій драмі світської вдачи та повільне усунення сюжетів церковно-релігійних? Причина—в широкій одміні життя політичного, яка відбиваеться і на характері самої драми. Друга половина 17-го віку е повільним злученням України з Великороссією і перейманням її загально-российськими формами життя державного. Московська держава стала охоронницею релігійних інтересів на Україні, хоча й обороняти її не стало проти кого. Лівобережчина спекалась католицько-езуїцької насили, українське православья стало істнувати безборонно поруч з московським, і таким чином головна підвалина старої української драми стала падати. Не було чого вже усиленим чином росповсюднювати православні догми і висувати їх наперед, коли інтереси православія, принаймні на лівому березі, стали забезпечені. Ця забезпеченність православія і одновірність Московщини спочатку одначе не виявились у знищенню релігійної української драми: навпаки, вони спричинились до ширшого їх росповсюдження навіть за межи України. При злуці з останньою, Московщина, як звісно, стояла в порівнянні з нею на низчому культурному рівні. Тому то відбуваеться зрозумілий перехід київських учених у Москву. В ній засновуеться, й школа, подібна до київо-могилянської академії... В ній же являються і драми, скомпоновані київськими вченими і перероблені, або прямо написані відповідною Московщині мовою[1]). В такому напрямі відзначаеться особливо діяльність Сімеона Полоцького, Димитрія Ростовського і др. Одже виходить, що та причина, яка помогла українській драмі визволятись од виключно-релігійного змісту, в той же час зміцнила подібну драму в Московщині, а через те побічно і в Україні. Це одначе тільки

---

[1]) Веселовскій—стор. 359.

здається. Москва дуже мало підтримала ту драму своїм спочуттям, бо хутко й сама вдалась до театру західно-европейського свіцького і на довгі часи стала подавати такі драматичні зразки, що були протилежні київським творам і врешті примусили українську драму, разом звісно із другими впливами, цілком порвати з напрямом релігійним. Як же на Московщині запровадився театр свіцький? Своїм початком він обовязаний, як звісно, цареві Олексію Михайловичу. Маючи перед очима духовні вистави заіконоспаської академії, чуючи про цікаві вистави західної Європи, цей царь, любитель видовищ, захтів мати постійний театр і в себе. Була збудована для цього «комидійная хоромина», і по невдалих спробах добути актьорів з-за кордону, набрано труппу з німецької слободи в Москві під проводом пастора Грегорі. 1672 року нею поставлено було першу виставу «Есфірь». «Грегорі зміцнив істнування театра при дворі батька Петра Великого. 1673 року пастор стояв уже на чолі цілої школи, в якій почали вчитись «комидійному дѣлу» двадцять шість міщанських дітей, вибраних в комедіянти з новоміщанської слободи. Перекладач Посольского приказу, Георг Гівнер, помогав Грегорі в «строеніи» та перекладі комедії. За Артаксерксовим дійством слідкували комедіи: Юдифь, Товій, і т. д.». Але «духовна драма з її виразними архаїчними формами не стояла на першому плані в небагатому запасі дійств і жалосних комедій, що ставив на Москві і в Преображенському пастор Грегорі. Комедії Сімеона Полоцького нічого не мали спільного з новими німецькими потіхами, спорудженними Матвієвим» [1]). Грегорі «шукав пьес не в школі, не в оджилім свій час запасі містерій та мораліте, а в осередку тих комедіянтів, що прийшли на европейський материк з Англії, щоб оживити новим духом руйновану народню сцену середневічньої Германії, які пройшли цю країну вдовш і поперек, лишили глибокий слід у драматичній літературі і в сценічній практиці німців та підготували добу Фельтѐна. Артаксерксове дійство, що так

---

[1]) Тихонравовъ—Русскія драм. произв.—стор. XI—XII.

захопило царя Олексія Михайловича, комедія про Юдіфь, Темір-Аксаково дійство носять на собі типичні риси так званих «англійських комедій» [1]).

Вдачу цих комедій нами вказано вище; нині-ж треба сказати, що «перші комедії», відограні при дворі Олексія Михайловича, представляють буквальні, часто важкі переклади тих німецьких пьес, які в Германії на протязї XVII-го віку ходили під назвою «англійських трагедій і комедій» [2]). «Таким чином» «англійські комедіянти» своїми оддальними наростами торкнулись руського театру при самому його зародженню» [3]).

Чи торкнулись же вони в 17-му віці українського? Московські вистави царя Олексія, звичайно, не могли зостатися непомітними для Київа, але від цього далеко ще було до впливу тих пьес на київо-українські. Україна, під владою Польщі, бачила далеко пишніщий, ніж у Москві, свіцький театр, який ми вже схарактеризували, говорючи про польську драму. Але й такий росскішний театр не знайшов притулку в українців. Чому ж власне? Причина дуже проста. Для театру релігійного на Вкраїні була публичність, бо його вимагала потреба рятування національности. Для театру-ж свіцького такої публичности не було, бо тодішня наша інтеллігенція переважно була начинена світоглядом київської духовної академії, а з другого боку не була така численна й заможна, щоб утримувати очевидну й коштовну забавку—театр свіцький. При відсутності відповідної публичности, останній, як це було на заході, в Польщі і в Москві, могли підтримувати царсько-королівські двори, але на Україні бракувало й цієї підпори. Місцем вистав були в нас духовні школи, актьорами—належні до тих же шкіл, публичність далеко не арістократична, тому не дивно, що закордонна забавка до Українського театру в кінці 17-го віку не прищепилася. До цього треба додати ще й

---

1) Тихонравовъ—Русскія драм. произв.—стор. XIII.

2) ibid—стор. XX.

3) ibid.—ст. XXIV.

внішні стімули. Лівобічна Украіна віддалилась політично від Польщі; остання, своїм чередом, стала для неї за-кордоном; що-ж до свіцького театру в Москві, то й він розцвітав недовго.

«З смертію царя Олексія Михайловича заглохло, й надовго, комедійне діло на Москві. В грудні 1676 року Өеодор Олексієвич наказав «очистити палати, що були заняті на комедію». Протекла чверть віку, поки царь Петро відповив занедбане нововаведення свого батька». Цю чверть віка драма українська полишена була сама собі і без внішних впливів ішла шляхом, коли не самобутним, то в усякому разі вірним першому своєму напряму, цеб то релігійним, з деякими, правда, ухиляннями на бік свіцькости, вказаними вище. Ідучи тим же шляхом, украінська драма з самого початку 18-го віку вступа в другий період свого розвиту: зближується з життям реальним.

Одночасно й московський театр стає на ноги, «Петро Великий висунув театр з царського дворця на площу, переніс його з неприступного для більшості «верху» в осередок «охотных смотрѣльщиков», в окруження «всякаго чина людей»: царська «потѣха» зрозуміла була тепер як сута потреба освіченого народу» [1]) Для здійснення своеї мети що до театру, Петро велів викликати з Данціга 1702 року прінціпала одної з мандрівних труп Іоганна Кунпта і доручити йому справу чисто руського театра.

Набрано було й учнів для комидійної справи і в 1702 р. «з перших дат жовтня піддячі почали вчитись «комедіянским наукам» [2]). Якіж пьеси дали ім матерьял для подібних наук? А власне ті, що слідкували в Германії за «англійськими», що створені були в значній мірі Фелітеном і за видатність внутрішнього свого змісту носять назву Haupt und Staats actionen.

Ці то пьеси, що ми теж вияснили вище і що їх вивіз з собою в Москву Куншт, стали головним репертуаром нової московської труппи. Крім того, його «торкнув уже вплив придвор-

---

[1]) Тихонравовъ—стор. XXIV.

[2]) ibid.—стор. XXVII.

ної німецької опери» [1]), що й одбиваеться на виставлених у Москві пьесах. На початку 1703 р. Куншт вмер і провідництво в театрі доручено було золотарю Артемію Фірщту.

Петро Вел. не був одначе задовольнений подібним неприродним, до того ще й німецьким театром; він хтів руського театру, який би пропагував, його новозаведення. Бачучи таку групптовну хибу свого театру, Петро Великий звертав особливу увагу на перекладання нових пьес, доручаючи його перекладачам Посольського приказу. Але справа з перекладами йшла не дуже плавко, бо перекладачи не знаходили дуже часто московського лексичного матеріялу. Через те театральна справа й за Петра не стала на тверді ноги: «комедіальній храмині Петра Великого бракувало самих життьових, підвалинних умов істнування; в неї не було того, що склада душу театра—художнього драматичного письменства. Вона підвелась на Красній площі в той час, коли перетворена Росія ще не встигла створити літературної мови» [2]). Через ці причини московський театр по смерті Петра підупав і відродився у постійну інстітуцію лише за декілька десятків років. До цього театральні вистави давались тільки випадково. Були вони, звісно, в чужоземній мові, при Анні Івановні, були й при Єлизаветі Петровні,—але до 1756 року не було окремого театру для руських вистав. Основу йому положив своїми пьесами Сумарков, а запровадив його, яко постійний заклад, в Ярославлі костромський купецький син Волков. З ініціятиви воєводи Мусіна-Пушкина та поміщика Майкова, в Ярославлі було збудовано театр на 1000 глядачів. Про це дізнались в Петербурзі, викликали труппу Волкова до себе і заснували постійний руський театр—1756 р. Першим діректором його іменовано було Сумарокова, а першими актьорами двох братів Волкових — Хведора й Григорія, трагіка Дмитревського і коміка Шумського.

Тон і напрям театрові давав, звісно, Сумароков, що був діректором до 1761 року: з цього ясно, яку вдачу мав тогочас-

---

[1]) Тихонрав.—Русск. драм. произв.—стор. XXXIX.

[2]) ibid—стор. XLII.

ний репертуар московський—він був головно псевдокласичний, але світська його основа цілком і назавше уже встановлена. При Катерині I така риса театру ще збільшуеться; псевдокласична його вдача починае мінятись через вплив народности та реальности, і в особі Фон-Візіна руська драма досяга вже значного ступня розвою. Але дальші факти розвиту російської драми й театру відносяться вже до инших часів істнування нашої драми, про що мова буде згодом. Наведених же данних буде поки що цілком досить, щоб керуватися ними при огляді української драми в 18-му віці, а передовсім на його початку. Першою характерною ознакою драми другого періоду есть більша близькість до світських сюжетів, що умовлюеться, як ми сказали, забезпеченням інтересів православія по злуці України з Московщиною. Але з другого боку, наша драма культивуеться, як і раніш, в київській духовній академії; вона не мае, як в Москві та Петербурзі, світських вельможних прихильників, тим паче не мае відповідної світської публичности. Тому не дивно, що релігійний елемент і в цьому періоді нашої драми не зникае зовсім.

«Священний характер містерії першого періоду розвою київської драми задержався почасті і в другому її періоді, але в цьому періоді з першої священної вдачи драми поволі виступа новий бік її, живійший та обернений до народу і його інтересів, що дае характерний напрям всьому цьому періоду» [1]). Цю мішанину світського елементу з релігійним треба розуміти не тільки в смислі присутности обох елементів у одному творі, а таким чином, що поруч з релігійно-духовними пьесами виникають цілком світські.

Проявом останніх е найраніща пьеса 18-го віку, що відноситься до 1701 р. під заголовком «Свобода». Вона доси не видана, хорониться в іркутській семинарії, і через те ми не можемо про неї сказати нічого, крім наведеного д. Петровим» [2]) Нагада-

[1]) Труды Кіев. дух. акад. 1866, нояб.—стор. 368.
[2]) Очерки изъ ист. укр. лит. XVIII в.—ст. 28.

ємо обставини з життя Київ. Академії. Що могло подати привід до складання цієї пьеси? 1700 року її звано ще коллегією. Цього року повторилась одна з видатних сварок та бійок межи київськими школярами та горожанами. Київський магистрат скаржився государю на «убійства и разоренія» від студентів, а київський митрополит Варлаам Ясінскій та рязанскій митрополит Стефан Яворскій били чолом про самовправство київських міщан над студентами. Разом з цим митрополити прохали пожалувати їх власним академичним судом, як це було віддавна, над провинними студентами і визволити їх від безчинства та зухвальства київських міщан. Яко відповідь на цю супліку, 26-го вересня 1701 року, Петро Вел. дав жаловану грамоту Київо-могилянській коллегії. В цій грамоті, що вперше іменує коллегію академією, між иншим показується скривдженим міщанам шукати виміру справедливости, на разі їх вини, у ректора і префекта. Колиб останні не вдовольнили прохачів, то скарга на них може бути перенесена до митрополита; тільки по одмові митрополита дозволяється обертатися до загального суду київських воевод (див. діло про це в газеті «Кіевлянинъ», 1878 р. № 4. Грамота Петра І, від 26 вер. 1701 р. видана в Памятн. Врем. Коммисіи, Кіев., т. II, стр. 325). Може, з приводу цієї слободи від загального суду, або з натяками на неї, написано пьесу «Свобода» 1701 р.».

Не знаючи докладно змісту цієї першої драми 18-го віку, ми починаємо розгляд нового періоду нашої драматичної творчости з твору, який показує повільність розвою останньої і в усякому разі вагання її межи старим і новим напрямами. Цей твір носить заголовок «Мудрость предвѣчная во едемскомъ душу разумную вертоградѣ наздавшая, самоизволнѣ же в плѣнъ ада восхищенную отъ погибели вѣчной къ первому рая блаженству любве Божія довлетвореніемъ возведшая чрезъ благородныхъ Россіи младенцовъ въ училищномъ коллегіумѣ Кіево-могилянскомъ стихотворнимъ сложеніемъ 1703 явствовася» [2]. По змісту цей твір є містерією,

---

[1]) Труды Кіев. дух. акад.—1866, ноябрь—ст. 362 і далі.

а в вузькому смислі слова — moralité; у внішній будові не однчається рисами первітности, а носить явні сліди нового, класичного впливу. «Ця містерія складається з «проліога», трьох дій з декількома «співами» чи хорами і «епѣліога». Пролог вказує між иншим на стародавність звичая писати містерії [1]). Зміст самої містерії становить історія упаду людини. Мудрість предвічна виклика до буття душу розумну й вільну, на те, щоб вона була владницею землі і глядачкою діл Божих, і дає їй заповідь про некоштування овочу з древа пізнання добра й зла. Душа спочатку хоронить заповідь і живе в згоді з розумом та волею; але потім, по натхненню гордощів, безумства і других уособлених вад, лама божу заповідь, губить гармонію своїх сил, просить у сорома шати і ховається. Мудрість предвічня шука душу і кличе її до себе, проклина смерть і віддає в її владу невдячну душу. Смерть радіє здобичі і веде її в пекло, де витають прихід її співом. Цим кінчається перша дія. В другій дії виводиться на сцену Ворожнеча. Вона торжествує звитягу над миром, радіє поділу, що відбувся межи Богом та душею, і доріка Богові, що той обстановою райською ніби сам приготував падіння душі і що через те він несправедливо кара її. Але небесний голос одповіда Ворожнечі, що душа була вільна—заховати чи зламати заповідь Божу, і через те нічим не може вибачитись у переступі цієї заповіді. Тоді Ворожнеча всіма силами своїми обертається на невдячну Богові душу. Разом з справедливостю вона приклика гнів Божий і велить йому «протещи земные и подземные предѣлы» и губити всіх живущих. Під ударами гніву Божого, душа гірко плаче. Безумство, гордощі, заздрість і други вади радіють. Розум і воля сумують за погибель душі. Їх печалі окселентує само небо. В небі чується спів... Мир божий, розчулений плачливим стоном душі і печалью про неї всякої твари, зважується помирити грішну душу з Богом, а для цього викоренити попереду пень зла—гордощі й безумство. В третій дії і виводиться на сцену мир Бо-

[1]) Труды Кiев. дух. акад.—1866, ноябрь—ст. 362 і далі.

жий. Разом з вірою та надією він приступа до престолу мудрости та блага її — простити стражденну душу. Але справедливість та гнів вважають неможливим простити грішну душу, бо вона сама не в стані вдовольнити за свій гріх. Тоді являється любов і зважується сама постраждати для помирення души з Богом. Ворожнеча, прочувши про цю предвічну раду відносно іскуплення души, обурюється й хоче побільшити свої усилля для посіяння свари межи Богом і душею і зруйнувати плани відносно іскуплення души. До ворожнечи являються безумство і двоедушність, підбадьорюють її та обіцяють помогати у її предприемстві. Двоедушність обіцяе передати любов в руки ворожнечі. Безумство ухвалюе двоедушність,—і обидва вони йдуть виконати задуману справу. Дальший хід пьеси строго слідкуе за евангельским порядком оповідання про страсті Христові. Двоедушність грае ролю Пилата, а безумство—Ирода. Иноді евангельский текст трохи не дословно повторюеться в розгледеній нами пьесі. Кінець містерії такий же сумний, як і кінець «Дѣйствія на страсти Христовы».

Взагалі данний твір і розгледене раніше «Дѣйствіе» маються в звязку генетичному: зміст «Дѣйствіе», по увазі д. Петрова, відновляеться в цікавій для нас містерії 1703 р. [1]). В чому ж власне спільні точки «Дѣйствія» і «Мудрости»? «Тут, — виясня д. Петров,—як і в «Дѣйствіи на страсти Христовы» виводиться на сцену Ворожнета (відповідна Ерінніс «Дѣйствія»), що тріумфуе звитягу над миром і радіе поділу, що виник межи богом і душею людською. Кінець містерії вказуе відносини її до церковних спогадів про страждання і смерть Спасителя».

«Як видко вже з наведених уривків, зараз розглежена нами містерія, маючи також строго-священну вдачу, разом з тим,—каже д. Петров,—відзначаеться від них теплотою релігійного почуття, порівнюючою жвавостью, а також кращою мовою» [2]). Ця пьеса,

---

[1]) Очерки изъ ист. укр. лит. XVIII в.—стор. 31.

[2]) О словесныхъ наукахъ Петрова—Труды кіев. дух. ак. 1866, ноябрь, стор. 367.

маючи безперечне споріднення з «Дѣйствіемъ на страсти Христовы», одзначаеться відсутностю класичних фабулярних імен» [1]), а «через те вона, з одного боку, замика собою перший період розвиту київської драми, коли вона, по наслідуванню езуїцьким зразкам, брала змістом своїм релігійно-народні предмети і особи, непохитно слідкувала церковно-біблійському оповіданню про них і мала строго церковну вдачу, а може бути,—каже д. Петров,— і звязок з церковною одправою, з другого боку—своєю жвавостю та більшою гнучкостью мови, порівнюючи з попередними до неї містеріями, склада присінок нового більш життєвого напряму київської драми, що почався з часів Феофана Прокоповича» [2]). Становлючи такий перехід од старої нашої драми до новіщої, «Мудрость» не склада з себе твору, який був би дійсним кільцем, що звязує обидва періоди. Ця пьеса, — каже д. Петров,— при всіх своїх односних гідностях, не ясує собою дальшого розвою південно-руської драми, якою вона зьявляеться у Феофана Прокоповича, цеб-то в другому періоді її розвиту». [3])

Такою-ж епохальною пьесою у Прокоповича есть його твір «Владимир». Ця драма, що зветься новим уже йменням «трагедокомедії», являеться наслідком теоретичних поглядів самого автора не тільки що до змісту, а й що до форми, власне будування драми; останне стае зразковим для нашої драматичної літератури 18-го віку і склада другу характерну рису другого її періоду. В чому ж міститься та риса, розуміючи під нею не стільки внутрішній, скільки формальний бік драми, яка одержала тепер нове назвисько трагедокомедії?»

Вказівку на це насамперед дае сама особа Прокоповича, людина видатного розуму і великої освіти: спочатку він вчився в київській академії, потім, навмисне прийнявши унію, в польськоезуїцьких вчителів, виніс він глибоке знаття й розуміння класич-

---

[1]) Очерки изъ истор. укр. лит. XVIII в.— стор. 31.

[2]) О словесныхъ наукахъ—стор. 367.

[3]) Очерки—стор. 233.

них авторів і все це виявив потім у своїй навчительській і творчій діяльності. Що до письменства,, то новий його напрям, не тільки в порівнянні з польськими драматургами, знайшов собі місце в Піитиці Ф. Прокоповича і пьесі «Владимир». В чому-ж істота його піитики, що, разом з його думою, стала зразком для прийдешньої науки в київській академії? «Прокопович,—каже дослідник пьеси Прокоповича [1]),—не показує і в піитиці спочуття шкільним драмам езуїтів. Ще в Римі, під час років учення, Феофан цурався езуїцького схоластицизма і обертався безпосередно до чистого джерела старо-класичної літератури; грецьких та латинських классиків він вчив не по обчищенних виданнях езуїтів, але в їх первотворному, непокаліченому вигляді». «Ганючи в поемах та стихах християнських письменників поклик до муз та поганських божеств, Феофан висловлюеться проти внесення останніх, як самостійних факторів, у нову поезію взагалі». «Обмежуючи таким чином царину символів та аллегорій в християнській поезії, Феофан виправдує законність християнських символів у новому письменстві так само, як і наставники московсько-славяно-греко-латинської академії—«Святим Письмом» [2]). Звужуючи царину уособлень в християнській поезії, Феофан одступа від езуїцької теорії драми і в деяких пунктах, що дотикаються склада і форми драматичних творів, пильнуючи і в цих випадках кермуватися більше правилами та зразками старих классиків» [3]).

«В київських пьесах XVII і початку XVIII в. стрівається не більше трьох актів» [4]), а по вченню Феофана, — «актів у драмі мусить бути не більше й не менче пяти: цьому навчає як правило Горація, так и приклад сливе всіх старих трагиків і комиків. Сцен (яв), у акті може бути багато, але число їх не повинно переходити десяти; в трагедіях, навпаки, одна сцена може

[1]) Н. Тихонравовъ—Трагекомедія Феоф. Прокоповича «Владиміръ» Журн. Мин. Нар. Просв. 1879, май—стор. 62.

[2]) ibid.—стор. 63.

[3]) ibid—стор. 64.

[4]) Труды кіев. дух. акад. 1866, ноябрь, стор. 354.

містити цілий акт, як це можно бачити в Сенеки. З постійних прикладів письменників деякі вивели вивід, і досить справедливий, що більше трьох осіб в одній сцені не мусить розмовляти, хоча самих осіб і може бути багацько. Варто також уваги і те, що всі особи можуть виходити з кону лише по скінченню дії, але з попередньої яви мусить завжди лишитися хоч одна дієва особа в наступній яві. Хоча під діями розуміються головні частини пьеси, але наставники дивляться за таким порядком їх, щоб у першій дії розвивалась та частина пьеси, що містить у собі головний зміст цілого (і ця дія зветься в трагедії пролог чи protăsis, бо в комедії пролог чи передмова, надана всій пьесі, мається по-за дією), щоб у другій—почала розгортатись сама подія (res ipsa fieri incipiet), вона зветься epitasis; в третій—виникають перепони та сумяття,—ця частина зветься catastasis; в четвертій--відбувається приступ до розвязання справи,—це також відноситься до catastasis; в пятій--кінчається вся дія,—ця частина зветься звичайно catastropha»[1]) До драми Феофан вважав також належним хор, що, після його пояснення, повтореного Кониським у 18 віці, є «танець, пристосований до співу, але під словом танець не розумію тут тільки веселий рух тіла, що походить від душевної жвавости, який навряд чи й припускається трагедією, але всякий художний та зграбний хід і жести особ, пристосовані до того, що співається. В хорі може бути раптом багато особ, але всі вони вважаються за одну, бо одна заспівує, всі ж останні тільки рухаються або всі разом співають і роблють теж саме. Хор завжди призначається на кінці дії і означа переміну річей та змінности фортуни»[2]). Всі ці одмінности піїтичної теорії Прокоповича, з яких видко, що він дійсно визнав для драми нові авторітети, а головно «римських классиків — Сенеку, Теренція та Плавта»[3]), Феофан пристосував і до згаданної нами драми.

І. Стешенко.

(Далі буде).

---

[1]) Трагекомедія і т. д. Ж. М. Н. Просв. 1879, V, ст. 63—4.

[2]) ibid.—стор. 82.

[3]) ibid—стор. 61.

Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в.

Місто Черкаси, з господарським замком при ньому, дякуючи географічним і політичним умовам, грало досить поважну роль в історії південної України за часів Литовсько-руської держави. З невеличкого вартового пункту, що зьявився ще в кінці XIII в., Черкаси в протязі XIV і XV в.в. стають значним господарським замком, під охороною якого збріається доволі численна людність. З XIV в. літописи й хроніки згадують про Черкаси, як про значне місто (Стрийковський, Кромер); його ж зустрічаємо у списку міст, що належали кн. Скиргайлові.[1]) Давня рукописна хроніка, якою користувався Шлецер, згадує про Черкаси разом з инщими подольскими містами: «А се городы польскіе: Каменецъ, Браславъ, Соколецъ, Звенигородъ, Черкасы»[2]). Року 1409 в Черкасах був уже староста «capitaneus czerkasiensis» якийся Rphael de Sluppow.[3]) Року 1432 вел. князь Свидригайло замирився з Тевтонським орденом, і на мировому трактаті підписалися славетніщі особи та представники видатніщих литовських міст; серед инших подольських міст

---

[1]) Daniłowicz. Skarbiec dypłomat. т. I, стор. 331.

[2]) Narbutt. Dzieje Narodu Litewskiego. т. VII; додат. стор. 100.

[3]) Zródła dziejowe. т. XXII, стор. 110.

стоять і Черкаси (Czerkassi, Swenigrod)[1]. З початку 40-х років XV в. розпочинаеться жвава колонізація південної Київщини і сусідніх степів. В цей час Черкаси стають місцем, до якого тягне, в часи небезпеки, численна людність ріжних «уходів», «пасік» та «станів»; під охороною замкової залоги залюднюються не тільки сусідні степи, а навіть і далекі місця по степових річках, лісах та байраках. Починаючи від р. Тясмина аж до Таванського перевозу—на правому березі Дніпра, і від р. Сули до Кінських вод—на лівому, на всім оцім просторі виникае сила уходів та хуторів з тимчасовою або й більш-менш постійною людностю, яка оселяеться тут і експлоатуе ріжноманітні лісові «угіддя», річки, озера і т. и. Роль форпоста колонізації місто Черкаси грае в протязі всього часу істнування київського уділу (1440—1471), а також і в перші роки після скасування його, коли ще політичні умови життя на Украіні сприяли колонізаційному рухові на південь, у степи.

Тим часом, у Перекопській орді відбулися значні переміни: татари втратили політичну і религійну самостійність, Кримське царство зробилося вассалом Турції, а ханом, «царем перекопським», став войовитий і енергичний Менгли-Гирей. З початку він мав замір заховати попередні приязні відносини з Литвою, але найближчі події показали, як щиро він бажав цього. Вже р. 1472, не дивлячись на официально істнуючі мирні відносини між королем Казимиром і Менгли-Гиреем, татарські загони гуляли по Украіні. З цього часу починаються безустанні хижі, крі-ваві напади татарські на південну частину Литовської держави, які не тільки позбавили можливости вести далі колонізацію степів, але й сплюндрували попередню працю цілих поколіннів. Серед такого лихоліття і невпинної крівавої боротьби з хижим ворогом, черкаський замок стае одною з найважніщих фортець на півдні держави: маючи численну залогу, справну артилерію і призвичаену до війни людність, черкаський замок енергично бо-

---

[1]) Коцебу. А. Свидригайло, вел. князь Литовскій. Прибавленіе, стр. 10.

реться з татарами; навіть в часи найбільших нападів, як напр. р. 1483, коли татари зруйнували Київ і всю київщину зробили пустелею, Черкаси з успіхом одбилися від ворогів і стали єдиним сливе не зруйнованим містом напівдні держави. Значіння міцної фортеци і важного стратегичного пункту Черкаси заховали і в XVI в. Крім того непевність політичних відносин між Литвой й татарами в цей час, повсякчасні зміни війни і замирення—примушували Литовську державу вести постійні дипломатичні зносини з татарами, безперестану приймати татарських послів і посилати своїх. Черкаський замок, як останнє литовське місто на півдні, по дорозі до Криму, натурально, стало пунктом, через який переходили дипломатичні агенти Литви й Криму, де вони обмінювалися листами і висловлювали свої доручення; иноді Черкаські старости й самі, з урядового наказу, приймали активну участь у дипломатичних зносинах, як агенти Литовської держави.

Географичні й политичні умови впливали і на внутрішнє життя Черкас. Життя серед невпинної боротьби з татарами, під засторогою щоденної небезпеки, утворювало відважні, уперті, витривалі характери, сприяло відокремленню осібного класа людей, загартованих невпинною боротьбою з ворогом — козаків. Цей численний вже в кінці XV в. клас весну, літо й осінь жив у степу, на своїх «уходах»—хуторах, на річках і озерах, або на шляхах та перевозах, ловив рибу, бив звіря усякого, не минав і своїх ворогів-татар, нападаючи на їх при слушному випадкові; иноді грабував і громив татарські, турецькі і московські торговельні каравани. На зіму козаки верталися до міста і приносили разом з великою многоцінною здобиччю вільний дух степів, протест усякого зневолення, — «сваволю і непослушність», як писали тоді.

Такі умови надвірнього і внутрішнього мійського життя надавали велике значіння Черкаському замкові і примушували державу тримати тут відомих талановитих адміністраторів з певними, значно поширеними правами відносно місцевої людности і центральної влади. Дійсно, ми бачимо, що в протязі кінця XV і всього XVI в.в. посаду черкаського намістника-старости займають,

за деякими виємками, видатніщі особи того часу, талановиті войовники, дипломати і адміністратори, як от князь Богдан Федорович Глинський, Кмита Александрович, кн. Василь Дашкевич, Андрій Немирович, Остафій Дашкевич, Василь Тишкевич і инш.

Не торкаючись зараз порядку місцевого управління, прав і обовязків місцевого уряду і людности і їх взаємних відносин, вияснимо, на підставі історичних документів, хронологичний порядок намістників і старост, які заправляли черкаським замком в протязі кінця XV і першої половини XVI в. (до Люблінської унії — 1569 р.).

Першим намістником Черкаським, про якого згадують історичні документи (крім міфічного Rphael de Slupрow), був Свиридов, намістник удільного князя київського Семена Олельковича [1]). Після скасування Київського уділу Черкаси увійшли разом з усією київщиною в склад Литовської держави; з цього вже року (1470) урядники по всім містам київщини настановляються великим князем Литовським. Хто був першим намістником вел. князя Литовського в Черкасах, не можно сказати, бо в документах того часу немає жадної звістки про це. Перші відомости про Черкаських намістників маємо з 90-х р.р. XV віку. Але вже і в 80-х р.р., сливе в кінці цього десятоліття, документи часто згадують про Черкаси та про черкаських людей, які в ті часи нападали на татарські та московські каравани під приводом своїх «старших», «воеводок» то-що і грабували купців. Року 1489 люди «пана Юрія Пацевича»» (Київського воеводи), як називає документ мешканців Київщини, під приводом Богдана, Голубця і Васька Жили, пограбували московських послів і купців [2]).

---

[1]) Акты Зап. Россіи. т. II, № 199. Докладная записка королю о границахъ Литовск. вел. княжества съ Крымскою ордою и Волошскою землею 1540 г.

[2]) Сборникъ Импер. Русск. Историч. О-ва. т. XXXV, стр. 23. Каманинъ И. «Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго. Кіевъ, 1894 г. стр. 4—5.

Оцей Богдан згадується і потім (1494 р.) кілька разів, як ватажок черкасців, «Черкаський воеводка», черкаського городка *князь Богдан»* [1]). І. Каманін, на підставі таких звісток про «князя Богдана», а також пізніщих звісток про князів Івана та Василя Дашковичів, збудував свою гіпотезу про давній устрій козацтва, про козацькі «общини» з «князьями» на чолі [2]). Хибність цієї гіпотези відносно вищезгаданих «князів козацьких» можно показати на підставі повних документальних данних. Князь Богдан, черкаський воеводка, був не хто инший, як князь Богдан Федорович Глинський, більш відомий, яко намістник путивльський. В кінці 80-х р.р. XV в. князь Богдан Глинський мешкав у Черкасах, як видно з такого запису у книзі «данин» кор. Казимира під 1488 р.: «Пушкару Черкаському Улириху Циморману 7 локот сукна штучного; там жо князю Богдану Федоровичу 10 коп. грошей з листа в Кіевѣ» [3]). В Черкасах мешкали «слуги і люди» князя Богдана, навіть і тоді, коли він сам був уже намістником у Путивлі [4]). Князь Богдан мешкав у Черкасах не як простий пан-землянин, а як намістник черкаський, цеб то справді «воевода» Черкаського замку: про судову діяльність його, яко намістника, згадує пізніщий документ р. 1507. «Били нам чолом, говориться в Сигизмунда від 1507 р., мещане Черкаскии на имя Семенъ, а Игнатъ, а Иванъ Взорочъевы дети и клали передъ нами *листъ судовый* князя Богданов Федоровича, въ которомъ жо листе виписано, штожъ есачники черкаскии приискивали ихъ къ собе есакъ тягнути. А и они люди прыхожые. И въ томъ ихъ князь Богданъ правихъ нашодши, и велелъ имъ посполу зъ мещаны черкаскими служити» [5]).

---

[1]) Сборн. И. Р. И. О. т. XLI, стор. 195—196.

[2]) И. Каманинъ. Къ вопросу о козачествѣ..., стор. 11—13.

[3]) Варш. копія Метрики Литовської. Книга № 4, стор. 58.

[4]) Акты Зап. Россіи. I № 130.

[5]) Акты Лит.-Русск. государства, изд. Довнаръ-Запольскимъ. Вып. I № 99. Порів. також Журн. М. Н. П. 1895 р. VII Рецензія М. Любавського на статтю И. Каманина, стор. 226—227.

Таким робом, напади черкасців на татар і московських купців та послів в кінці XV в. під приводом кн. Богдана, яко намістника черкаського, а не «князя-голови козацької громади (община)», мають зовсім не те значіння, яке надає їм д. Каманін. Не відомо, коли саме кн. Богдана було настановлено черкаським намістником; був же він намістником до кінця 1493 р., коли, після нападу на московського боярина Івана Суботу, попав у руки Менгли-Гиреевого сина Ахмета [1]). Визволившись з неволі, Глинський на початку 1494 р. одержав наміснитство у Путивлі, а на його місце у Черкаси перейшов з Путивля пан Кмита Александрович [2]).

Кмита Александрович був намістником черкаським до кінця XV в., бо вже під 1500 р. документи називають намістником у Черкасах князя Івана Дашковича [3]). Це — другий князь, якого д. Каманін залічив у козацькі отамани, мотивуючи тим, що фамилія Дашковичів не мала княжеського титулу. Дійсно, фамилія знаменитого старости черкаського і канівського Остафія Дашковича не мала цього титулу, але князь Іван Дашкович, як і брат його кн. Василь Дашкович, не походили з роду Остафія Дашковича: документи часто-густо називають кн. Івана і кн. Василя Дашковичів—князями Глинськими [4]). Року 1501 князь Їван Дашкович перебував, певно з якимся дорученням, у заволжського хана Шах-Ахмата; там він і помер; у грудні 1501 р. Шах-Ахмат писав до кор. Олександра: «Штожъ князь Іван Черкаський умираючи вамъ конь отказалъ, а я на васъ брата своего надѣючыся, тотъ есьмы конь взялъ» [5]).

---

[1]) Сборн. И. Р. И. О. т. XLI, стор. 195—196.

[2]) Бершадський. Документы и регистры. т. I, стр. 51.

[3]) Сборн. И. Р. И. О. т. XLI стор. 330, № 68.

[4]) Привилей кн. Івану Дашковичу на имѣньецо Гостомль въ кіевскомъ пов. 17 авг. 1497 р. Вирокъ Сенку Володкевичу зъ княземъ Иваномъ Дашковичемъ Глинскимъ о имѣньи Гостомлѣ. 24 іюля 1497 р.—Варш. копія Метр. Литовської, кн. 5, стор. 73 і 94. Князь Василь Дашкович Глинський—Варш. копія М. М., кн. 8, стор. 387.

[5]) Метр. Лит. кн. 192 л. 429. Pułaski K. Stosunki-Mendli-Gi-rejem, стор. 264.

Едвар Руліковський у Географичному словарі Польського Королівства, посилаючися на Гурницького (Gòrnicki. Dworzaninie t. II, st. 352), пише, що після смерти кн. Івана Дашковича намістником черкаським був «славетний» Михайло Халецький [1]). Але навряд чи так воно було; правда, в документах того часу імя Халецького зустрічається дуже часто, надто в дипломатичному листуванні Литви з татарами, але тільки як постійного посла литовського, який завше був у дорозі з ріжними дипломатичними дорученнями і через це вже не міг займати такої відповідальної посади, як черкаське намісництво [2]). Далеко правдивіще буде припустити, що після кн. Івана Дашковича намістником у Черкасах став Семен Полозович, київський ключник [3]), про якого згадуеться у документі 1503 р. [4]) і в пізніщому акті «увязанья» Щасного Черцика у маетки кн. Полубенського р. 1533 [5]).

Десь у кінці 1503 р., або з початку 1504, Семена Полозовича змінив кн. Василь Дашкович Глинський. На початку 1504 р. черкаські і канівські козаки, бажаючи помстити татарам за торішній напад, наскочили біля перевозу на татарських і кафинських купців, «розогнали и скарбы и товары ихъ побрали». Одержавши звістку про це, кор. Олександр приказуе київському воеводі кн. Дмитру Путятичу і черкаському намістникові знайти і покарати винних [6]). Кн. Василь Дашкович був намістником у Черкасах і в 1507 р., як свідчить лист кор. Сигизмунда до нього про черкаську корчму і прибуток з неі [7]). Таким робом зовсім

---

[1]) Słownik geograf. Królestwa Polskiego. т. I, стор. 804.

[2]) K. Pułaski. Stosunki... стор. 242, 250, 258, 260 і инш.

[3]) Акты Лит.-русск. госуд. Довнаръ-Запольскаго, стор. 59, 69, 72, 80 і 90.

[4]) Архивъ Юго-Зап. Россіи. ч. III, т. I, № 1. Акты Лит. Метр., изд. Леонтовичемъ т. II, № 641.

[5]) Варш. копія Метр. Литовськоі. кн. 24, стор. 739—740.

[6]) K. Pułaski. Stosunki... стор. 270—271, 273—274.

[7]) Акты Южн. и Зап. Россіи. т. II, прил. № 123. М. Любавскій. Областное дѣленіе и управленіе Л.-рус. госуд., стор. 242.

безпідставно Е. Руліковський, а за ним і проф. Владимирський-Буданов признають, що з 1503 р. після Семена Полозовича черкаським намістником був пан Остафій Дашкович [1]). Не був Остафій Дашкович старостою черкаським і в 1508 р., як пише проф. В. Антонович [2]). Взагалі особа Остафія Дашковича, цього видатніщого місцевого діяча початку XVI в., мало вияснена в історії. Навіть нічого певного не відомо про його походження. Проф. Антонович, наприклад, називає Дашковича «збіглим міщанином з Овруча» [3]), а М. Любавський признає, що Дашкович походить з роду Дашка Губачевича, маршалка вел. кн. Свидригайла [4]). Першу гадку (проф. Антоновича) треба одкинути, як запевне хибну: перші ж історичні відомости про Дашковича малюють його, як відомого родовитого урядника Литовського: з одного документа 1536 р. про поділ спадщини після смерти Остафія Дашковича бачимо, що Дашкович, крім вислужених маєтків у Київськім повіті та в Путивлі, мав ще й «отчизні і материзні маєтки—Жебровичі, Волевщину, селище Луку на Роставиці і два селища «Носов» на Камениці у Київщині [5]). Вже 1501 р. Остафій Дашкович був намістником Кричевським, а це, здається, перша звістка про Дашковича [6]). Року 1503 вел. кн. Московський скаржився кор. Олександрові на Дашковича за те, що він «вступается в волость Прикладни и в деревни Прикладненскіе» [7]). Тогож таки року Ост. Дашкович покинув Кричев і перейшов до Московського вел. кн. Через що він так зробив,—не відомо; сам же Дашкович так говорить про свою зраду: «Я, дей, зъѣжчал с

[1]) Słown. geogr. т. I стр. 805. Вл. Будановъ. Населеніе Юго-Западной Россіи II. стор. 92.

[2]) Монографіи 1, стор. 243.

[3]) Арх. Юго-Зап. Россіи. т. III. Акты о козакахъ, стр. LXXIV.

[4]) Любавскій М. Литовско-русскій сеймъ. М. 1901, стр. 156.

[5]) Акты Южн. и Зап. Россіи. II, Прилож. № 117.

[6]) Собр. соч. М. А. Максимовича. К. 1876. т. I, стр. 291. K. Pułaski. Szkice i poszukiw. Kraków 1887, стор. 240.

[7]) Тамъ же, стор. 291. Акты Зап. Россіи, т. I, стор. 322.

Крычева къ Москвѣ, никоторое шкоды замку и панству его млсти не вчинывши, нижли мя обмовили были мои неприятели заочне ку его милости; а мене тыи слухи зашли, ижъ бы мя его млсть мел безвинне поимати и шыею карати; и я, боячися того, подавшы замокъ со всимъ дворянину гсдръскому пану Петру Епимаховичу и объявившися всимъ людемъ, поехалъ» [1]). Можливо, що в дійсности були ще й инші причини того, що Дашкович зрадив королеві, бо р. 1504 кор. Олександр через посла свого Матвія Кунцевича вимагав від вел. князя Московського, щоб той вернув йому «здрайцю» Остафія Дашковича, який «будучи на замку у Кричеви, велики шкоды украинныкамъ литовськимъ починивъ, много статков побравъ і з иншимы дворянами, котрі там мешкали, утік». Про те вел. князь одмовився вернути Дашковича, бо Остафій Дашкович був у короля «важним чоловіком і воеводою по богатьох містах на Украіні і великі городи держав, а тепер, не зробивши нікому нічого злого, до нас приїхав служити і есть наш слуга» [2]). Вернувся з Москви Остафій Дашкович добровольно р. 1505 прямо на Берестейський сейм, де кор. Олександр простив йому зраду і повернув усі маєтки, що був конфіскував і віддав князю Тимофію Капусті [3]). Можливо припустити, що Дашкович тоді ж таки (1505 р.) одержав намісництво у Каніві (а не в Черкасах). Після смерти кор. Олександра (1506 р.), коли счинилося на Украіні повстання кн. Михайла Глинського, Остафій Дашкович знов піднявся проти короля. Дашкович пристав до Глинського і приймав діяльну участь у повстанні; колиж прийшлося до скруту і треба було або тікати до Москви або принести повинну королеві, Дашкович, не довго думаючи, повернув додому: «Людей його (Мих. Глин-

---

[1]) И. Малиновскій. Сборникъ матеріаловъ, относ. къ исторіи Пановъ-Рады стр. 299 – 300. «Вырокъ князю Тимофею Ив. Капусте з дворенином государским Остафіемъ Дашковичомъ. 1511 р. іюль.

[2]) Сборникъ И. Р. И. О. т. XXXV, стор. 467—468; цитовано у Pułaskiego, стор. 242—243.

[3]) «Вирок з кн. Капустою» 1511 р. у Малиновського, стор. 300.

ського) в тот жо час многих збито, а остаток їх з Остафієм Дашковичом вси к нам прибегли», писав король до Менгли-Гирея[1]. Вернувшись до Литви, Дашкович одержує Канівське староство; там його зустрічаємо в 1510 р.[2]).

Хто під час повстання Глинського займав посаду намістника Черкаського, не маємо звісток; можливо, що під час цього заколоту в Черкасах зовсім не було намістника, бо князь Василь Дашкович Глинський вже через родинні звязки з кн. Михайлом, певне, брав участь у повстанні. Бракує також звісток і про часи зараз після повстання (1509—1510 р.р.); аж під 1511 р. маємо звістку зразу про двох намістників Черкаських: кн. Тимофія Ивановича Капусту (февраль 1511 р.[3]) і пана Андрія Якубовича Немировича (іюль 1511 р.[4]). Позаякже про останнього, яко старосту Черкаського, згадують документи і 1512 р.[5]), а про кн. Капусту не маємо звісток, пізніщих початку 1511 р., то, очевидно, що кн. Капуста був старостою Черкаським до половини 1511 р., може ще з 1508 р. З цього ж часу місцеві урядники королівськи почали в документах називатися старостами Черкаськими[6]). Пан Андрій Немирович старостував у Черкасах до 1514 р., коли одержав Київське воеводство[7]). Цього ж таки року Черкаським старостою стає уперше Остафій Дашкович, який до цього був старостою Канівським. Таким робом два сусідніх замка Канів і Черкаси були злучені на довго під управлінням одного Черкаського і Канівського старости, який звичайно жив у Черкасах. Остафій Дашкович державⅿ Черкаси і Канів до самої смерти

---

[1]) K. Pułaski. Stosunki z Mendli-Girejem, № 104, стор. 341.

[2]) Тамъ же № 115, стор. 368.

[3]) Варш. копія Метр. Литовської. Кн. Запис. VIII, лист. 704.

[4]) K. Pułaski Stosunki... стор. 382, № 122.

[5]) Тамъ же № 133, стор. 399.

[6]) Напр. пан Андрій Немирович в документах називається і намістником і старостою Черкаським. Також і кн. Капуста, який ще зветься і державцею.

[7]) K. Pułaski Stosunki... стор. 430—431, № 151.

(1535 р. [1]). Після смерти Дашковича староства Черкаське і Канівське одержує пан Василь Тишкевич, але він не довго старостував; у февралі 1536 р. кор. Сигизмунд розбирав скаргу черкаських міщан на «повини і великі податки», що наклав на них Остафій Дашкович і вимагав новий староста [2]). Але черкасці не задовольнились, видно, вироком короля, бо того ж таки 1536 р. повстали разом з канівцями проти свого старости, причому становище Тишкевича було настілько небезпешне, що до Черкас «на ретунок» було послано з Киïва служебників [3]). Можливо, що після цього «бунту» Василь Тишкевич покинув староство; року 1537 пан Ян Петрович Пенько, який під час бунту був з дорученням у Черкасах і якого обвинувачували в тому, що він підводив черкасців до бунту, виправдився перед королем [4]), і, певне, через недовгий час одержав черкаське староство. Але й йому не довелося довго старостувати через непорозуміння з черкасцями і канівцями. Року 1539 Київський воевода пан Андрій Якубович Немирович виїздив до Черкас «справедливость чинити» міщанам з старостою Яном Пеньком «о крывди и втиски ихъ, которие они одъ старосты своего маютъ» [5]). Розібравши скаргу міщан, Немирович 23 авг. 1539 р. видав міщанам Уставну грамоту, у якій визначив всі «повинности и дани» старості і урядові. Не дивлячись на це, урядові довелося скоро передати староство у другі руки: 10 іюня 1540 р. король видав князю Андрію Глібовичу Пронському лист на «держанье замка Черкас» [6]); тодіж канівське староство було дапо Никифору Бабоеду [7]).

---

[1]) Акты Южн. и Зап. Россіи. т. II, Прилож. № 117.

[2]) Варш. копія Метр. Лит. книга 28, л.л. 77—79.

[3]) Варш. копія Метр. Лит. кн. 43, л л. 369—371. Див. «Украіна» кн. 1 «Бунтъ черкасцевъ и каневцевъ въ 1536 г.».

[4]) Архивъ Юго-Зап. Россіи. Часть III, т. 1 № III.

[5]) Варш. копія Метр. Лит. кн. 29, стор. 142—143. Акты Зап. Россіи II № 195.

[6]) Акты Южн. и Зап. Россіи. т. II. Прилож. № 120.

[7]) Метр. Лит. кн. записей XL, листъ 57.

З перших же років старостування кн. Пронського знов піднімаються давні суперечки черкаських міщан з приводу усяких «новин» і утисків нового старости; дійшло, навіть, до того, що черкасці почали втікати «з жонами і з дітьми» до Канева. Року 1541 міщане послали до короля депутацію скаржитись на кн. Пронського, і король дав старості листа, в якому приказував йому триматися Уставної Грамоти Київського воєводи Андрія Немировича[1]. Ще раз р. 1544 король на Берестейському сеймі розбірав скаргу міщан черкаських на старосту кн. Пронського і видав нову Уставну грамоту (14 авг. 1544 р[2]). Того ж року кн. Андрій Пронський покинув Черкаське староство; 29 сент. 1544 р. старостою черкаським і канівським був уже пан Оникій Горностай, державця Любошанський[3]). Але не пройшло й двох років, як черкаські бояре, слуги й міщане примушені були скаржитися королеві на пана Оникія Горностая за те, що він не виконує попередніх уставних грамот та королівських листів; вислухавши скаргу, король послав старості листа, «абы въ бояръ, слугъ и мѣщанъ черкаскихъ надъ уставу ихъ ничого большъ не вытегалъ»[4]). Напевне, суперечки з черкасцями примусили Оникія Горностая р. 1547 «добровольно» покинути Черкаси: 6 сент. 1547 р. король приняв од Горностая Черкаси і Канів і дав йому у «держанье» Гомельський замок, де старостував пан Ян Хрщонович[5]). Таким робом, починаючи від смерти Остафія Дашковича—чотирі старости: Василь Тишкевич, Ян Пенько, кн. Андрій Пронський і

---

[1]) Варш. копія Метр. Лит. кн. 61, л. 155 і др.

[2]) Тамъ же кн. 61, ст. 166. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. 2. № 17.

[3]) Акты Западн. Россіи II, № 233.

[4]) Варш. копія Метр. Лит. кн. 61, стр. 155—166. Максимейко. Сеймы Лит.-русск. государства. Харьковъ 1902 г. Прилож. № 106. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. 2 № XVII; в архиві текст надрюковано з великими помилками.

[5]) Варш. копія Метр. Лит., кн. 62, стор. 313.

Оникій Горностай—один за другим кидали Черкаське староство через непорозуміння з місцевим населенням.

Хто старостував у Черкасах після Оникія Горностая, немає певних документальних відомостей. Руліковський у Słownyk'y geograf. пише, що після кн. Андрія Пронського черкаським старостою був Іосиф Михайлович Халецький, після нього Василь Петрович Загоровський і в 1551 р. кн. Дмитро Сангушко [1]). Виправляючи помилку Руліковського, який поминув Оникія Горностая, проф. Владимирський-Буданов перелічує ось яких старостів: кн. Андрій Пронський, Оникій Горностай, Іос. Мих. Халецький, Василь Петрович Загоровський, кн. Дмитро Сангушко і нарешті, пан Ян Хрисонович (1552 р. [2]). Документи, які ми маємо, говорять проти порядку старостів, принятого Руліковським і Будановим. Перш всього, Іосиф Михайлович Халецький згадується, як староста Черкаський тільки під 1559 р. [3]). З другого боку, кн. Дмитро Сангушко не міг бути старостою черкаським в 1551—1552 р.р., бо в Черкасах під той час, тай раніще (1550 р.), як свідчать документи, старостував пан Ян Хрщонович [4]). Лишається Василь Петрович Загоровський, який міг бути старостою в Черкасах од 1547 р. до 1550, але про це ми не маємо документальних данних. Певніще припустити, що після Оникія Горностая, який з Черкас перейшов до Гомеля, в Черкасах старостував бувший державця гомельський, пан Ян Хрщонович: в практиці внутрішнього управління Литовської держави часто траплялися випадки, коли уряд посилав державців і старостів одного на місце другого (напр. пан Кмита Олександрович з Путивля перейшов у Черкаси, а на місто нього з Черкас переведено кн. Богдана Глинського). В такому разі, пан Яр Хрщонович ста-

---

[1]) Słownyk geograf. Kròl. Polsa. т. I, стор. 803—808.

[2]) Владимирскій-Будановъ, проф. Населеніе Юго-Зап. Россіи въ Архивѣ Юго-Зап. Россіи. ч. VII, т. 2, стр. 92.

[3]) Акты Южн. и Зап. Россіи II. Приложен. № 134.

[4]) Варш. копія Метр. Лит. кн. 66, стор. 117 — 118; кн. 53, стор. 180—193.

ростував у Черкасах з 1547 до 1552 року; під час люстрації черкаського замку — 1552 р., він ще був старостою. Після Яна Хрщоновича черкаським старостою став кн. Дмитро Сангушко. Але вже р. 1553 він «criminaliter», без відомости короля, покинув Черкаси, погнавшися за княжною Галиною Острожською[1]). Кому було передано після цього Черкаське староство, не відомо; в цей час на Україні зьявився відомий «казак Байда», князь Дмитро Вишневецький, який хоч і не одержав староства від короля, про те силоміць захопив Черкаси в 1558 р. [2]). Під 1559 р., як уже сказано було, старостою був Іосиф Михайлович Халецький [3]). Нарешті, з 1560 р. черкаським старостою стає кн. Михайло Вишневецький, який старостував і після Люблинської унії (до 1581 року [4]).

Таким робом хронологичний порядок черкаських намістників і старостів, починаючи від другої половини XV в. і кінчаючи Люблинською унією і далі, був такий: *Свиридов*, намістник київського князя Семена Олельковича (друга полов. XV в.).

(1488)— 1493 *князь Богдан Федорович Глинський.*
1494 — 1500 *Кмита Олександрович.*
1500 — 1501 *князь Іван Дашкович.*
1501 — 1503 *Семен (Сенко) Полозович.*
1504 — 1507 *князь Василь Дашкович.*
(1508)— 1511 *князь Тимофій Іванович Капуста.*
1511 — 1514 *Андрій Якубович Немирович.*
1514 — 1535 *Остафій Дашкович.*
1536 —(1537) *Василь Тишкевич.*
(1537)— 1540 *Ян Пенько.*
1540 — 1544 *князь Андрій Глібович Пронський.*

---

[1]) Zròdła dziejowe, t. XXII, стор. 59.
[2]) И. Каманинъ. Къ вопросу о казачествѣ..., стор. 18.
[3]) Акты Южн. и Зап. Россіи. Прилож. № 134.
[4]) Тамъ же № 137, 138, 139, 140.

1544 — 1547	*Оникій Горностай.*
(1547) — 1552	*Ян Хрщонович.*
1553	*князь Дмитро Сангушко.*
(1558)—1560	*Іосиф Михайлович Халецький.*
1560 — 1581	*князь Михайло Вишневецький.*

Андрій Яковлев.

Сповідь віроучителя-сектанта[1]).

(Кінець).

От один раз я вже так искучив, що извалився із ніг. Послав вірного для мене чоловіка, щоб він її привів. А той прийшов «не пуска, каже, мужик». — «А вона ж як там?» — «Плаче, каже, та проситься». Ну що тут робить, думаю собі. Полежав сутки—іще важко мені. Послав іще одну жінку ноччу, а сам лежу у клуні, дожидаю, наче, переміни світу, і серце заміра, і піт із мене, так як гряд. Коли слухаю, ідуть обидві. Тут я зараз исхватився та на колінки, та зачав молиться Богу, та благодарить, що дождався. От вона як увійшла до мене, та впала на мене, та так плаче, що я не зумію ніяк і втішить. Потім став її розпрашувать, як там її жизнь дома. А вона розсказує із плачем, як бив мужик і свекор і дядько, батьків брат. Тут у мене серце закотилось жалностію за нею і за їхнюю неправду, що вони дурно нападаються. Тут я сказав: «ну, тепер же більш не підеш туди».—«Як би то, каже, Господь дав, щоб мені ізбавиться такої муки». І давай ми радиться, що робить. Розсказав їй, що моя жінка нащот цього казала. «А це, каже, я б її за матір почитала, аби мене визволили із цієї муки». Я й кажу: «та вже ж нам хуже не буде, як тепер ми страдаєм. Що Бог дасть. Я ж його просив. Хиба він нас не покриє. Він же милосливий і він баче нашу скорбь. Більше не ходи туди, а давай їхать у город до мене. Як що Богу угодно, дак він нас спасе і среді огня, не каснеться нічія й рука за нас І так ми встали, запрягли кобилу і поїхали зараз у город до одного знакомого мені чоловіка, та й став на кватерю до його. А діти і жінка ще у Покровці, я вже привіз їх через дві неділі до себе. Тут мені і каже цей чоловік, що я в його на кватері: «Тут щось за пан зо мною познакомився, та такий гарний чоловік, що я іще і

---

[1]) Див. № 7—8.

не бачив ніколи таких людей із панів: простий та умний. І я вже разів зо два був у його. Так мабуть він добрий, що як побесідую та іду до дому, дак так мені гарно, що як неначе на крилах лечу. Це той пан, що як забірав вас у полицію надзиратель города і книги ж тоді він забрав, а цей у його забрав на щось книги ваші, мабуть що любе божественне писаніе. Він секретарь полициї. Ото ж як ходив я за книжками до його, та зустрів його на улиці, та як стали балакать, так часів зо два простояли. Та вже він так гарно балака, що наче він зроду наш». — «Гляди, кажу, щоб то не обманом який напався. То люди учені, вони добре знають, як петлі на шиї накидать людям та душить їх для своеї пользи. Він за руб шкуру зніме із чоловіка. Вони на те вчились. Їх царь уче на те, щоб вони правду у світі піддержували, та показували другим, як на світі по правді жить, а вони по тих класах поти клацають, поки вийде відтиль та й клаца, як собака, на людей. Хоч другого і не вкусе, так хоч зляка. А якого, так вовсі ізьїсть. Отож ми були з тобою у службі і там же дак усе учені над нами старшують. Вони бач, як гарно повиучувались, що не тільки нас обманюють, а і царя обманюють. Ото ж ти бачив, що коли не тільки що царь смотре салдат, а тільки посланники од його, або князь який,—і дивись же, яку тоді вони милость откривають на салдат. Борщ такий, як і в їх, і каша і вся пища, і салдата ні одного не тільки не налає... Отож вони все царя обманюють, показуються перед царем, що бач які ми гарні та добрі для салдат! Оце, бач, вони і справді умні, потому що і царя зуміють обманут, а не то нас. Або оті попи, що теж учені, і ті также царя обманюють, і умних людей, як що де есть по світу, що і дуже рідко, а таки ж може де небудь есть. Їх царь не те вчив, щоб вони души у людях піддержували і охраняли од усякого поганого—не тільки діла поганого, а і од мислі поганої,—а вони деруть, як вовки овець — по двадцять пять карбованців та по пятьдесять за вінчання беруть, та по пятнадцять за похорони, а перед царем вони гарні кажуться. Вони ж показують царю вид, що вони на самому ділі піддержують християнську віру. А вони

так піддержують, що із сотні один, або два таких, що піддержують, а ті піддержують своїх жінок та дітей, а які, дак вовсі полюбовниць. Отакі дак може і піддержують православну віру, як ото ти чув у Вороніжі, у манастирі, читав один піп у церкві життя Марії Єгипетської. Бач яким він простим язиком — не вертить їм, як собака хвостом,—а так розсказує, щоб усім було. Та хіба ж їх багато таких. Ну він же і оце, мабуть, такий, що слова його такі солодкі, як мед». — «Та хто-й-зна, може і такий».—Треба піти, я ж таки наче побачу його, який він. Може це Бог посила мені того умного чоловіка, що я його просив, щоб таки мені розібрали, за що я стою, чи за правду, чи за неправду. «Ну, та от що, ходім!»

От пішли. Прийшли до його в хату. Він поздоровкавсь із нами, дивлюсь, по чоловічі. Я собі і думаю: Ну, чуть це не справжній чоловік. Посажав зараз нас чай пить, зачав балакать із нами, як із справжніми людьми. Я впять собі думаю: це чуть не з живою душею чоловік, щось він дуже умно балака. І він мені як сказав: «Та вот, чи не думаєш і ти пострадать за Христа, как святі страдали, в тебя, пажалуй, хватить ума на ето». І так він мене вразумив цім словом, що я аж затрусився, та й думаю собі і то що так: це ж святі страдали, вони за правду велику страдали, а у мене скільки ж там тиї правди. Та ще їм лично Бог, або ангели являлись і підказували, що страдайте, ето ради Бога ви страдаєте, Бог вас не оставить за те. А мені хто велить страдать! От умний чоловік! Та ще якось добалакались про болото. А я і кажу: „та бчола літа і по болоту і бере собі мед“. Тут він зараз поставив мене бчолою, а себе болотом. Тут я упьять удивився. От, кажу собі, який у йому смирний дух живе. І він мене так розтопив своїми умними та униженними словами, що я йому бух у ноги, а він підхвачувать: „Што ти, што ти делаєшь!“—„Та це, кажу, нічого: я, любля вас, кланяюсь вам.

Ото ми пішли од його до дому, та й балакаем: „Ну та й чоловік, як що не ліцемір. Це истиний раб Божий!. Наче він не лицемірно балака“. І так ідемо, та радуємось. От той чоло-

вік і каже. „А то, кум, я вам казав, що щось за особий чоловік, що така радость настига у серці послі його бесіди». Та! кажу, це правда. От тепер і з прочими такими ж мудрицями як багато балакав, дак як вийдеш од його, дак насилу ноги волочиш, а це бач яка радость. «Може таки найдем, Бог дасть, хоч одного чоловіка у світі умного, що він таки побаче і чого ми достойні, чи наказання, чи милості».

Оце прийшли до дому, полягали спать. Мені і приснився сон: Будто я стою біля своїх овець, стережу. Дивлюсь, а вовк біжить такий високий та чорний, та так біжить прямо на мене. А я одступив, а він мимо мене та на якогось хлопця так споткнувся, та тоді через плітінь, та в ліс. А я за ним до плетеня дивиться, куди побіжить, та хочу крикнуть: «Тю!» та не крикну. От я прокинувся, та й думаю: «це щось буде», та й заснув упять. Коли мені приснилось—іде мій брат Хведор із странства, а я стою у якомусь зданії і воно на двоє перегорожене. Ув одному я стою, а в друге—він іде. Увійшов у зданіє, мені його і видно, і він став перед образами і чита акафіст і що-то приспівує. А я дивлюсь на його і кричу: «Хведор, що ти ділаєш, остав ето, а то не так ти ділаєш! А він гляне на мене та впьять молиться. А я упять так і закричу: «Хведор, що ти ділаєш, брось ето!» А він упять гляне на мене, та впьять молиться. Та так разів скільки він дивись на мене. Тоді, наче прийшов до мене, та й зачав мені розсказувать: Я, каже, усе странство своє так лицемірив читанням та співанням. І так він мене послухав і ми согласились у бесіді. Оце я проснувсь та й думаю: що це за сни? і розсказав своїм. А вони і кажуть: та це мабуть Хведор прийде. А він, як побаче, що ви бросили те погане учення, дак і він вас послуха. А собі подумав: може і так!

Оце поїхав я у Покровку, коли слухаю: приїхав Хведор. Прибігли за мною: „Ходіть, брат вас кличе». Ото я пішов із радостію, думаю собі: „Слава ж тобі Господи, що прийшов мій брат! Тепер я йому разскажу свою скорб і страдання. Він умний чоловік, поможе мені, хоч словом. А про те він сам може вже разібрав, що із жінками гріх робив ради спасення. Єго ж тоді

іще матушка скільки, кажуть, полюбила за це. От прийшов, поздоровкавсь із ним. А він каже: а тож іще сестра зо мною прийшла. Я поздоровкавсь і з тією. Вона, дивлюсь, московка, невесела така лицем. Я тут і подумав: мабуть він не бросив то, що робив тоді, коли із ним прийшла іще сестра, а може це другого порядку женщина. І так мені весело та радосно. Пьем чай. Я все посміхаюсь та кой де шучу. А він на мене гляне, та пальцем посвариться: „тихше, тихше, каже“. Тут я і думаю: оце він, мабуть, набрався святині дуже багацько; та впьять за свій характер, а він впьять на мене свариться. Я собі і думаю: це ж він ішов мене їще учить. Ох, трудно, брат, тобі мене тепер переучить. Ну, оце так ми одгостились. Я став його кликать до себе, де я живу, там же таки у Покровці. Він согласився, пішов. «А це ж, кажу, сестра піде?»—«Ні, каже,—вона больна». Оце ми ідем. Він і каже мені: «А що, чи ти бачишь, що я привів із собою»?—А хто її зна; по моєму, обикновенна женщина, тільки язик причеплений довший, чим у других». — Е, це ж ти мілко плавав. Це така женщина, другої у світі єдва найдешь».—«А може і така. А мені так вона показалась». Доходимо до моеї хати. А у мене нова хата, я без його уже вистроїв, та хороша хата. Я йому указую»: Дивись, кажу, брат, яку я, Бог дав, собі хату вистроїв. А він і не глянув. Я тут упьять думаю. Ну, тут божества набито. Він тепер мабуть на небі, що йому, бач, і хата не нужна. Увійшли у хату. Нас там три сімьї жили умісті. Усі посхвачувались, та раді: Хведор Касьянович прийшов. І стали ми перед образами молиться. Він іще не здоровавсь, а тільки молиться. Положив поклон і другий, та мовчки верть із хати, та на одного хлопця так і наткнувся, трошки не звалив, та бігом із хати, та через плетінь із двора. Тут мої домашні полякались: «Ой, Боже ж, що воно таке! це ж ми недостойні його у дом принять. А я вискочив за ним, хотів догнать, а він через плетень та на улицю. Тут мені той сон, що вовком снився зараз кинувся у вічі. «Ах, кажу, біда той сон». Та скорій у хату: стойте, стойте, кажу, не пужайтесь! Тут нема нічого страшного. Оце той сон, що я вам розсказував. Оце ж той вовк

побіг». Тут некоторі: «Еге, братіку, ой вірнож ізбулось! так і на хлопця наткнувся». Оце я їх підкрипив, а у самого покотились невольно сльози із очей. Тут я искріпив серце, утер сльози і хожу, співаю по хаті. Коли слухаю, аж ідет посіл од його. «Іди до нас, Хведор Касьянович кличе». Я не люблю з роду гордості. Зараз і пішов. Увіхожу у хату, а він лежить на дивані і в хаті приказав не світить. Той чоловік найшов мені місто. Я сів. Він каже: Ну, кого-ж ти будешь слухать, чи Парасковію, чи мене?»—«Я посередині: одного Бога буду слухать, а на вас буду роздивляться».—«Та чим ти іще дивиться будеш? Чи є такі очі, що дивиться?»—Та на таких, як ви із Параскою дак стане і моїх очей. Як же я тебе буду слухать, коли ти побіг із хати од мене».—«Нельзя не бігти: там поскакано та наспівано повна хата». А ти, бач, який слабий,—уже і злякався! Ти б вичистив. Ви, сильні, должни немощі носить безсильних. Не собі угождай, а ближньому. Ажеж так писано. А ти, бач, собі угодив. Зараз побіг із хати».—«Та ти багато не розсказуй! А ти брось усі свої прихоті; оту музику і пісні, і пляски, і горілку: Хиба я тебе цього учив?»—«Та ні, це я сам витвердив. Воно, бач, так веселіше із музикою та з піснею». Та ти трошки тихше! Люде більш тебе знають та мовчять». Тут і спорить би дужче і боюсь, колиб не оскорбить мені Бога,—може він истінний раб Божий, а я його не слухаю. Та й лежит то він, бач, на дивані, як пан над своїм лакеєм розспрашує, приказує». Ну, от що, брат, прощай, та приїзжай у город, там побесідуєм. Я тож не хочу погибнуть, а хочиться, як би лучше на світі жить. Прощай!»—«Із Богом»! От я поїхав у город, узяв із собою і Марію. Ждав, ждав його у городі, а його немає. А мені діло указує їхать упьять у Покровку. Оце тільки хотіли обідать та їхать, коли він іде у двір. Я під повіткою стою. От він прямо до мене прийшов, поздоровкавсь. «Ну, щож ти будеш слухать мене, чи ні? А то, дивись, ото вона лежит на возі і вона не встане, поки не послухаєшь мене». А там, бач, лежить його сестра, чи вовсі наставниця, та, що він привів її аж із Москви. Як сказав це, мене так і стревожило. Я йому руським язиком, та так протяжно,

та внятно розсказав: «Пущай ана семь дней лежить, я ее не клал і поднімать не буду. А мне нужно нада ехать у Покровку».—«Нет, не поїдеш!»—«Почему?»—«Я не пущу!»—«Нет, поїду!»—«Нет не поїдеш».—«Ну, если імеешь таку власть, то не пускай, от тоді і я уверю, що ти сильний духом». Ухожу у хату: «Ну собірайте обідать, нада ехать»! А сам собі думаю: Ну, оце ж мені прижим. Як що вже не пусте, то значить він раб Божий. От ми посідали обідать. Став я, приглашать і його. «Іди, брат, випьеш по рюмці та пообідаем умісті, ми ж скільки времені не бачились».—«Я б і тобі не велів пить,—озиваеться він. Оказується, що він і скоромної пищі не їсть, не то горілки пить. От я пообідав, запріг шкапу, посадив жінку і Марію свою жалібну, та став ворота одчинять. А він за ворота, та каже: «Господи Іисусе!» та ворота хляп! А я одчинять, а він зачинять! Я кажу: пусти ворота—мені їхать нужно! А він: «Господи Іисусе!» та зачиня ворота.—«Та який тут Іисус, коли між нами чорти!» Та як схватились бороться і він плоттю кріпший мене, не зборю. Марія, як схватиться із воза, та до нас, та його за руки, та ласкавими словами: «папаша, папаша, що ви ділаете! Цього ж цвіту по всьому світу. Ми вас ждали так як батька, а ви поступаете так, як нерідний дядько». Тут його совість убила. Він пустив мене, я скорій на віз та з двора. «Е, кажу, своїй жінці та Марії, отак він хотів не пустить. Оттепер видно, що іще хуже він оплутавсь, чим тоді»—«Ах, Боже мой, оце та падлюка Московка його заплутала. Як би його одірвать од її. Марія зачала плакать: «І, Боже мой, із яким умним чоловіком та що робиться». Так ми поїхали у Покровку, а вони поїхали у Вороніж.

«Ну, що ж нам, Марія Даниловна, робить? Мабуть, іди до дому та поживи хоч Рожество, а тоді прийдешь. Може він, Бог дасть, переміниться, не будет тебе бить». Оце вона і пішла, а ми поїхали у город, на свою кватерю.

От неділь через дві приїхала Марія із мужиком. Пожили тут два дні. Він каже: «давай їхать додому». А вона каже: паняй сам, а я іще поживу хоч недільку. Він до мене: «Як

оце, Касьянович, вона не хоче їхать до дому?»—«Нехай же, кажу, поживе хоч трошки, тоді вона піде пішком».—«Дак треба дома».—«Ну, це, кажу, діло ваше, як зробете, так і буде». Тут і вона до мене. «Ну, що тут робить, не оставля мене тут!» Та просе його, та не слуха. Ну, хто й зна що робить. А він побачив, що ми балакаем, та зараз до надзерателя жаліться. Взяли її туда, взяли і мене і того чоловіка, що я на кватері. А надзератель був із дураків дурак. Вилаяв мене на всі боки, а її приказав узять до дому. Він сів верхом на її, та й везе до дому, скубе як рябець курченка. От вона пожила три дні, та впьять сюди, та й каже мені: «як що ви будете іще посилать мене туди жить, то або мені не жить, або йому».—«Ну, що ти! Бог з тобою»!—«Та нельзя ж жить!»—«Та тепер-то він і мене так розсердив оцим надзерателем, що не знаю, як і перенести. Я і не думав і не полагав, щоб він так зробив. Я все його жалів, а тепер і я скажу, що не ходи туда. Що Бог дасть, те й буде». Так вона і осталась у мене і він більше не приїздив требовать, і ми живем, покриваемі милостію Божою, по закону природи. Жінка моя тож познала закон природи, ілі сказать — закон правди. І ми живем так. Єсли Марія оскорбить чим мою жінку, то вона кланяється у ноги перво мені, а потім жінці моїй. Так і жінка моя, єсли оскорбить чим Марію, то вона также поступаєть, а я между посередником. Це прощення робиться по бесіді моеї з ними, як я виясню їм, чія правда і чія неправда. І робиться це прощення, як мені видно, нелицемірно, потому що, коли попрощаються, то обнімуть друг друга і заплачуть горячими сльозами. Так і прожили уже три годи, а дальше, що Бог дасть.

Коли тут той чоловік, що я у його на кватері: «До нас, каже, обіщав приїхать той пан, що ми були у його, та ще, казав, і другий якийсь із ним хоче приїхать». Ну, що ж, приїдуть, дак побалакаем і подивимось, як вони приїдуть, чи по чоловічі, чи може підглядать за нашою слободою. Коли через кільки днів, дивимось, аж приїхали два пана. Один товстий такий, що насилу у двері уліз. Тут я і думаю: чого ж це вони приїхали? Хоч він казав, оцей наш знакомий пан, що приїдем

послухать ваше пініє. Та хиба ж воно їм нужне, пініє? особенно отому товстому. Та вже хоч може і шпіонами приїхали, дак у нас же тут нічого нема такого, щоб воно противно було закону. Хиба скажуть, не так псальми співаєм, так ми ж їх не печатаем. І надумав: дам їм, кажу, прочитать книжку «Алхавит духовний», ту главу, що об честі і благородії там писапо, а вони ж благородні, може вони хоч трошки умиляться серцем, а тоді і псальми проспівать, щоб воно їх било по голові. І дав. Вони і зачали читать. Там ісказано: аще і старшина еси саном, не возносися. или честен і благороден, то не возносися своїм благородієм— всѣх бо земля урамні покриеть. От вони читають, та один одного під бік товк: «А что, брат, ето к нам?»—«Да!» другий каже, та й засміялись. Оце вони прочитали. «Ну, пропойте ж нам что нибудь», сказали. Ми їм проспівали псальом зо три. Оце вони попрощались, та й поїхали, а ми остались в такій радості, що й сказать нельзя. Із наших хто каже: це вони приїздили роздивляться на нас: думають, що в нас і справді чан стоїть, так як люде брешуть. А хто каже: ні, це вони такі добрі пани. Вони люблять слово Боже. А я кажу: от що братія—що Бог дасть, те й буде! Не убоюсь, що сотворить мені чоловік, аби був з нами Бог, та вся правда його, то все гарно і буде. За що ж нам тепер страдать? То хоч і страдав Хведор, та Ягор, та Пилип, так тоді є за що було. Колиж вони г...о, якась кров пагана исходе із чоловіка, а вони називали благодатію. Як же їм не страдать! Од чого людей за злобья не одтащишь, а вони іще туди тащили. Та ще бач яке прокляте вученпя, що не попадайся ні сестра, ні мати. Вони і так темнота: люде не переставали грішить із невістками, із дочками, а вони іще послабляють! Та ще кажуть: це святе! От за що вони і страдали. А нам за що? Таки як святі страдали, дак так і нам? Ми ж не святі. Тим являлись Бог і ангели і веліли страдать, а з нас кому веліли. А ну скажіть хоч один, кому Бог або ангел велів із вас страдать, ради його?» Той каже—«мені ні», а той каже—а мені і вовсі. «Ну, оце ж вам і те. От ми і должни стараться, як би щоб не страдать. А то хіба їх мало страда? Воно і вори стра-

дають і розбойники, і мошенники. От і ми подобні будем їм, як отак будем жить, як ото нас навчили було, от і треба страдать. У нашого батюшки царя строго устроено у государстві. Ніякий подлець или мошенник не иміє права жить посеред гарних людей, зараз його приберуть. А то хоч і вони: було у Карабуті іще як соберуться їх шайка, та співають у хаті, та вийдуть, та на улиці так деруть, наче парубки. Кому ж це поправиться? Знайте нас, що ми молимось. Це крайна глупость! кричав би, окаянний у серці, сам собі до Бога, а не так, як скотина, ревти на улиці. А нам тільки двоє слов соблюдать і більш нічого не треба. Любіть ближняго, яко сам себе, та що собі не угодно, того і другому не робіть. І це спольнять треба не на слові тільки, а на ділі. А крик цей співання і читання можно легше. Прочитав сам собі, або удвох, чи там послухав, як хто чита; так же і співать: більше сам собі співай у серці.

Оце я днів через кільки поїхав у Покровку і став розсказувать тим людям, що слухають Хведора, про його заблужденняя. «Він, кажу, тепер іще хужий став, чим тоді був. Тоді хоч простійший був, а тепер бач яка гордость. Отож на мене тож він казав: «Як би, каже, Трохим стільки походив по світу та стілько пострадав, як я пострадав, так тоді б він узнав, як спасаються. А то бач яке спасення найшов грать на музику, та співать світські пісні, та водку пьють. Хиба так святі жили! А він би не то водки пить, він би і скоромного ніколи не їв. А він то не їсть. Ну, оце ж що у йому балака, як не гордость. Хиба ж це не фарисейскі слова. А митарські де його? Хіба ж він цим спасеться, що мьяса не їсть, а мене зараз же куса, як собака, та іще і коло мене скілько покусав. Воно і собака друга не їсть не тільки ласої пищі, а і плохої. У надголод, у снігу спить. Не то подушки нема у її, а і соломки. А чоловік, не ходи без палки, а то порве. Так же і страдання. Він і вор страдаєть, та щось йому христів не вішають за те. Не крадь, окаянний, от і не будешь страдать. А він і фалиться своїм страданням і постом. Це сама гордость у йому балака. Та іще хиба мало ви чули од його гордих слов. І багато їм кой чого балакав усе к тому, що

Хведор і тоді неправо учив і тепер. А вони мені сказали: «Так хоч який він не єсть, Хведор, а він наш духовний отець. Ото ж ви нам запретили совокуплення і він тепер не велить, а більш ми нічого не знаєм за ним. А вас слухать як же, коли він нас породив духом».—«Та я ж вам не кажу, що слухайте мене, а я вам кажу, що глядіть, щоб він вас не завів іще хуже, чим тоді. А слухайте того, що сказано: «Люби ближнього, як самого себе, та що собі не угодно, того і другому не роби. Ну, от що, братія: простіть мене і не судіть нас, а ми вас, живіть так, як для вас лучше».

Оце у Покровці осталось тільки одно сімейство при мені, а ті всі за Хведором пішли. От я приїхав опять у город на свою кватирю. Коли неділь через три, чи більш, я був десь на дворі, тут мені сказали: іди у хату, приїхав брат Хведор і його наставниця, уже у хаті обоє. Мене так морозом зараз і посипало. Увійшов у хату, а воно дужче мені холодно, так що вже трушуся, що вже пора і падать. Тут я бачу свою немоч духа, послав нишком у кабак за горілкою та випив шкалик чи більш. Тут трошки мені полегшало, став я хоч слово вимовлять до їх, а то і слова не промовлю. І я бачу що вони приїхали, щоб непремінно мене наставить на своє учення. Я через водку укріпився духом і став балакать із ними різко і громко. Він і каже мені: ти брось оці мирські пісні, та пляску, та музику, та водку, а то ти пропадеш із ними, а возьми палочку та іди у странство. Та походиш годів два, так як я паходив, так воно тобі оці пісні та музика омерзіють. Сам Спаситель і то странствовав».—«Та Спасителя я не бачив, чи він странствовав, чи ні, а тебе дак я бачу, що странство испортило, напхало тобі гордості: що от я не я, багацько потрудивсь, по світу походив. Воно і кобила друга багато по світу ходе, аж у Оксай і за Оксай її ганяють, та вона все таки кобила і не зробилась чоловіком».—Ну, дак це я кобила!» —«Та тож ти хвалишся своїм странством. Ти ж знаєш яке твоє странство. Аж ти знаєш, як тебе матушка Марія Вороніжська била палкою, та гнала у странство за ту дівку. Ти, бач, матушки не роспрошував, як прижить дитину із дівкою. А тоді пішов пи-

таться до матушки, що робить, що я прижив із дівкою дитину. Доспасавсь! От тебе матушка і гнала од її, як жеребця од кобили. От ти три рази вертавсь із свого странства до дівки, поки аж матушка зачала гнать палкою од дівки, як скотиняку. А ти хвалишся своїм странством». Тут його наставниця ученилась: «Что ти верзьош, йово Господь туди послал».--«Та який там Господь— безуміє своє». Тут він: «Ну, та нехай! Я ж послухав матушки піти у странство, а ти послухай мене, та й піди таки, хоч на один год».—«Дакъ тебе ж нужда заставила слухать. Ти ж настряпав таке, що треба утікать. Колиб батько дознавсь дівчин, дак він би тебе засудив, от ти і просив у матушки защити собі і дівці, а тебе нельзя лучше защитить і покрить, як прогнать од дівки. Ви б іще, пожалуй, надумались истребить дитину, як би умісті були із дівкою. А то бачъ, його матушка прибрала і охрестила, як слідує. А я через що буду слухать тебе? Не желаю і другим не велю!» Тут його наставниця опять учепилась: «Как ти не будеш слушать! Нас Господь прислал для вашего исправленія. Я сшедші с небес к вам для справленія вашего».— «А коли ти на небесах була!»—«Нинче».—«А що ж ти там бачила, як там ангелі Божі та святі отці, що вони там роблять»? —«Я їх недостойна видіть, я скот».—«А чого ж ти була на небі, коли ти скотина?»—«У меня человеча голова».—«А дак ти значить чудовище Полкан Полканович, по пояс кінь, а там чоловік. Який же тебе дурак буде слухать, такого чудовища».—А ти не чудовище? Вот одбіл жену у мужа да жівеш». «А ти біля кого сидиш?»—«Я девка, а він парубок».—«Ти ж його отбила у жінки. Що ж ти на мене указуєш». «Он не мой, возьмі єво себе»!— «Давай!»—«Вот давай мне свою Марію, ми пойдьом с нею у странство, а ти возьми собе Хведора, когда он твой брат. Что, Федор, пойдеш к Трохиму?»—«Піду».—«А ти, Марія, пойдеш со мною у странство?»—«А чого-ж, аби ради Бога. Піду». Тут я підхватив це слово: «Ну, ви не шутіть. Коли Богу, дак Богу служить, а не брехні! Коли іти у странство, то кажіть правду, дак вона будеть убіраться. Марія на все согласна, вона привикла к послушанію. «А як, Марія, підеш, так щоб не насилувать

тебе, а охотою».—«Піду. Аже-ж вони кажуть, що це ради Бога, а я ради Бога не все готова». Називаеть її матушкою: «Ну що-ж, матушко, коли йти будем?»—«Завтра утром, ший сабе котокму, а я утром зайду к тебе, да й пойдем. А ти, Хведор, оставайся у брата. Ну, вот ти, Марія, узнаєшь, как спасаются, какповожу тебя годов десять». «Дак щож, мені і так як жила так лучше странствовать».—«Ну, приготовся-ж, а ми пайдем к Куліне Павловне ночевать, а утром зайдем к тебе. Хведор останіться тут, а ти пайдеш». І пішли.

А я й кажу: „Ну що ж, Марія Даниловна, не боїшся іти у странство?"—„Ні, що Бог дасть! Надіюсь на ваші молитви". —„Ні, то вже лучше на Бога падійсь. Нічого; вона, Бог дасть, роздивиться на тебе, дак вона тебе буде слухать. А він тоже умний чоловік, він розбере мене, і вони, Бог дасть, послухають нашої правди.

Ото ж на вутро ждали, ждали—нема. Коли слухаем, аж вони удрали у Покровку. Тут я здорово розсердивсь: „Ах ви ж мошеники алексієвські!" Та й надумав: от як зроблю. Поїду у Покровку, возьму із собою людей і возьму його під орест, так як начальник бере. Увірених йому людей поставлю чоловік два до його, щоб стерегли його, щоб він не втік до тієї мошениці, і буду йому балакать слово правди; поки аж послуха, не пущу його із рук, а як послуха, то предам його у начальство, а то оця мошениця науче його іще хуже, чим Ягор дід научав. Казала матушка Марія, що це саме корінна хлистовка, дак вона, мабуть, так і єсть. Коли ж вона бачила їх, як вона гола, як мати народила, лежить на землі, а він стоїть над нею, дивиться на її наготу. Це хто-й-зна що. Уже-ж матушка правду скаже. І загорілось у мене серце: поїду, удержу його силою. І поїхав. Приїхав у Покровку. Душ шість людей зо мною. Пішли ми до того чоловіка, де вони на кватері. Тільки я за його, а той чоловік, що вони у його на кватирі, кричить на синів: „Біжи за Романом, нехай бере коляку, та колякою їх". Тут я подумав, це діло плохо буде: ми ще кого небудь убьем, доспасаемо души, що і тіло погубим. „Ходіть, кажу, братія, нехай їх побье сира земля!

Доспасались, окаяпні безумці, що надіються уже не на Бога, а на коляку, щоб коляка спасла і защитила їх". Із тим і пішли. І прийшли до того чоловіка у хату, що мене послухав, і зачали бесідовать. Один і каже: „Він каже, Хведор, на нас каже, що ми отвергаем церкву і попів. Ну, а він, як не отвергае?"—„Та він би то каже своїм людям, щоб слухали пастирів церковних".— „Еге! Оце ж те лицоміріе! Я знаю, як він слуха. А по нашому, дак щоб не лицемірить, а казать правду. Слухайте не тільки попа, а і пана, і жінки, і мужика—того тільки попа, пана і мужика, у кому бачите ту правду, що Христос існазав: люби ближнього, як самого себе, і що собі не угодно, того і другому не твори. А як же отого людоїда слухать? А ото ж недавно умер батько у Павла, він узяв за похорони пьятьнадцать цілкових. Що вже ж там крайня бідность. А бо то, що узяв за вінчання пятьдесят рублів серебром. Ну, як же його слухать? значить, і собі так драть, кого подужаеш. Або того як слухать, коли ж йому по духу исповідався, як духовному отцу, а він те, що я йому исповідувався, розсказав усім, так що мені у глаза сміються. Тоді я йому став казать: „На що це ви, батюшка, розсказали те, що я вам по духу казав?" А він так безсовісно бреше мені у вічі: „Ти мне гаваріл не на духу, а у Кирюшки на обеде". Ну, як же його слухать, коли він самий кливетник? Значить і мені треба навчиться клеветать. От, помоему, од їх треба удаляться, од таких попів, щоб не научиться і собі такому злу, а він каже—слухайте. А отаких попів можно слухать і подражать, як у нас був отець Владимир. Він було як іде молитву давать до вдови, дак візьме хлібів два під руку, а коли дак іще робітника заставить узять, та кусків два сала, та й унесе тіеї вдові у хату, а з її не возьме і полушки. От і видно, що він молитву дае, а той отніма молитву, коли він— мало одного воза, дак він запряже два—молитву давать. Та як увійде у хату, дак він не дивиться, чи вдова, чи бідний чоловік— дай пшениці! Давай гуску, або курицю! давай пшона, сала, конопель, картошки, гарбузов, яблок, яецъ—і що тільки очи побачять, те і давай. Він же зна, що це темнота-люд. Він думае, що це йому од царя таке позволення грабить людей, і буде давать, що

тільки попросе. А коли який не дав, дак він наведе ненависть, щоб уже чим небудь одмістить. Ото ж не знаю, як його звать, що умер чоловік несповіданий і непричащаний, то вже він одміщав. Коли пішли кликать: „Батюшка, чоловік кончиться, ходіть сповідать та причащать". „Пойду! Вот ступай до дякона". Той побіг, не зна чого до дякона бігти. Збігав, та впьять до його: „Батюшка, пожалуста, ходіть". „Напьюсь чаю і пойду". Та й пив—бодай він лопнув—поки аж той застив на лавці. Отак їх слухать. Він же його слухав: „Біги вот туда, да постой чаю напьюсь". А тоді прийшов: „Нічево, ево ангели запричастили, пахаронім". А цей слуха, дума справді ангел запричастив, а того, бач, він не зна, що як би ангели запричащали та сповідали, дак на щоб і попів. От їх і слухай! А у простої людини тільки і надежди очиститься од грихів, що при конці жизні прийме тайни Христові. А вони бач як причащають. Це ж не одного так і не десяток заховають голов од братии. Де ж їх узять таких попів, як ото у вас був. Іх тепер мабуть нема!" —„Ні есть. Як нема? От у нас у городі—там уже не знаю дальше який він, а як прийшов із молитвою, або з хрестом на Рожество, на Великдень,—увійде у хату, отправе своє і не попросе нічогісінько. Як іде з хати, сам уже дам, і хоч три копійки дай—візьме і ще й поблагодарить". Тут підхватив той чоловік, що я у його на кватирі: „У городі строго. У нас уже за це дак благодать—не попи! Для бідних людей дак хто-й-зна чого й стоять: хоч умре хто, хоч христить, понесем—що дав, те й візьме іще й подякує". Тут упьять: „а ну, от що ж нам нужно дальше, який він есть, коли ж ми ясно бачим, що він не обіжа бідної людини", — „А яж вам толкую—не знаю, чи поняли, чи ні, або хоч і поняли, то не сполните,—що гріх состоїть у в одному смислі, як тільки робить вред всякій природі, наприклад: іти по лісу і зломать вітку без діла і кинуть на землю. Ото начало гріха. Вона ж по своєму жива, утішается вітерком і воздухом, а ти її покалічив. І так усе у природі: птиці воздушній, або звіру, скотині—як тільки без нужди робить вред, то ото і гріх. А кольми паче чоловіку ізділать вред, та іще без нужди. Ото самий вели-

кий гріх. Напротив цього: наскільки можно стараться робить пользу всякій природі, а найпаче чоловіку. Оце та сама правда і добродітель. А царство, або—сказать—блаженство, як земне, так і небесне, стоїть у плотскому труді. Хто буде з усердлям трудиться, тому і самому гарно буде жить і на той світ милостинею... через чоловіка можно умилостивить Бога. А не так, як Хведор посилав мене у странство таскаться. Їх і так, таскунів, у світі багато, а таких, щоб жить для правди, дуже мало. Проста людина дак вовсі і не зна, як це його жить для правди, а ті, що багато учились, дак із їх більш учились на те, щоб старшувать та багато грошей брать, а того, щоб по правді жить, він не дуже добивавсь. А таких, що по правді учились для того, щоб на світі по правді самим жить і другим правду показувать, дуже мало. От чого воно на світі неправда і царствує. У городі Павловському секретарь полиції—отой чуть не истинно учився. І він познакомивсь ізо мною не знаю для чого. Чи таки для тото, щоб добро зробить яке, чи може із любопитства. А вже і чоловік! Та іще другий, його товариш, гарний і то чоловік, наче аж лучший цього—простий та умний. Та ще гарно я не роздивився на їх, чого вони познакомились ізо мною, чи із любопитства, чи може яке добро хочуть нам ізробить. Уже неначе це не такі, щоб із лукавством яким на нас. Я так думаю, братія, і похвалюсь перед вами, потому що це правда: це, може, таких людей мені Бог послав, що я просив так; пошли мені, Господи, умного чоловіка, щоб він мене розібрав, для чого я живу на світі, чи для правди, чи для неправди? Як для неправди жить, дак лучше нехай мені смерті придадуть, щоб я не поганив світу, а як що хоч для маленької правди живу, то на щож за мною і ганяться попам та врядникам, та надзирателям. Як же той піп мене розбере, коли він, як явивсь до мене на лице, дак увесь труситься од злоби. Або той надзиратель розбере, Дубенко, що призивав мене за Марією. Де ж йому розібрать мою душу, коли він і верхнього не поніма. У самого по хаті собаки ходять—дак то нічого, а я став іти із хати, уже одчинив двері та й на-

дів шапку, не переступив через поріг, дак він як почав костить, дак усіх чортів призивав. Він, бач, не розбере, що грішніш, чи шапку надіть, виходя із хати, чи отак лаяться? А це люди умні; видно, що у їх есть души. А може і так, що оце матушка Парасковья то вовсі свята, а бач як кожного із нас пошти грабила. Ну, та то Бог дасть! Багато на світі всяких людей. Єсть такі—і царя і Бога лають". Тут один озвавсь із слушателів: Еге, мені один із учених людей казав—вот на что мені этой царь? Вот настроіл себе князей і всяких властей, салдат і етих—аж налаяв—чортів косматих на попів, та вот і плати їм жалування. А з мужика і со всіх поданних бере та награжда себе та своїх любимих".—„Ну, а ти ж як йому сказав?"—Та я нічого йому не казав. Проти його мені там ніколи балакать, він же учений, а я мужик, я готового слухав".—„Ну, а тепер як же ти скажеш? не треба царя і всього начальства?"—„Та хто-й-зна, я так думаю, може йому і не треба було, потому що він може соблюдав усю правду, от його і нізащо було судить і наказувать і держать під страхом".—„Ну, а сину його, як що був у його, або буде, не треба, чи треба?"—„Та як що такий син, що поправді житиме, дак і не треба". „А як не такий, як він?"—А як не такий, дак треба". — „Ну, а цього не може случиться, що може він і справедливий був чоловік на самому ділі, та спортився. Аже ж може і гарний чоловік испортиться".—„А чого ж не може? Може. Хиба їх мало портиться!"—„Ну, оце, братія, слухайте со вніманієм, це славна річ. Я вам тут скажу велику правду. А ти, братіку, отвічай мені, не стісняйся, я ж перед тобою не лукавствую. Мені хочиться полюбопитствовать твоє понятіє, а потім я тобі і всім же розскажу всю правду таку, що вона вам і вашим дітям у пользу". „Ну, тому що испортиться, треба царя та начальників, чи ні?" „По моєму треба".—„Ну, а ти як будеш жить на світі—по правді чи ні?"—„А хто-й-зна, я і сам не знаю, як я буду жить. Хочеться то, щоб жить по правді, а буде хто-й-зна як".—„Ну, дак щож, тобі треба царя, такому як ти оце зараз?"—„Та звісно, що треба: може я сьогодня такий, а завтра инший".—„Ну, попа тобі треба, чи ні, такому як оце зараз?"—„Та такого

попа, що він само іде по тій дорозі, що Христос ішов—він любе ближнього як себе і шо собі не угодно, того не робить і ближньому—дак як же не треба? Він і мене буде піддержувать, він учений. А як такий піп, що піддержує коли не багатство своє, то любовницю свою, або іще яку небудь неправду, дак нащо він мені издавсь“—„Ну, дак значить, по твоєму, треба попа і царя, і начальника усім?“—„Та всім таким, як я“.—„Ну, а таким, як я?“—„А про вас я не знаю“.—„Ну, спасибі тобі за твоє понятіє і за бесіду зо мною. Кой-де трошки плутаєшся. Слухайте, братія, я вам скажу так: без коріня нічого не росте...“—„Так, так, вірно!“—„Ну, оце ж так і в государстві. Не будь у яблоні коріння, не будеть і віток і на вітках яблок. Не будь же царя—коріння—нельзя жить і всьому люду, як плохим, так і добрим. Ви спросіть мене, почому нелзя жить? Вот потому: у мене понравилась моєму сосіду корова, або кобила, або одежина, він іде до мене, одніма. А мені жалко, не даю. Завелись биться. Він дужчий мене, убив мене. І так по всьому світу було б возмущеніє і кровопролитіє єжеминутне і нельзя булоб і нам жить. І це устроєно чи Богом, чи умними людьми—це не наше діло, ну, тільки так гарно устроєно, що нема єму і ціни. Напримір, одняв у мене сусід корову, або кобилу, я іду до царя,—хоч не до царя, дак до його власти, і жаліюсь їм, розсказую свою обіду. Вони призивають його у суд. А там у суді сама благодать: розспрашують чинно, смиренно, тихо, учтиво, умно, подробно, находять виноватого, удолітворяють його наказаніем, а правого награждають потери. А хто не повинується такій високій і умній і святій власті, того осуждають на смерть, изнімають йому голову. Це для того, щоб де-який негодяй дивився на таку кару и, снужаемий смертію, щоб не робив і сам ніякого возмущенія і неправди у государстві. І то злость людська до того велика, що не устрашаеть його ніяке наказаніе: іде другий подлець, краде й убива. А як би ж не було такої власті, що ж тут булоб. Отак би ти і тому дураку сказав“. Тут усі так і загомоніли: „Е, де ж нам, братіку, так сказать, коли ми так, як вівці дурні.

При цих словах я дивлюсь на себе — аж наче потовщав і повищав. Тут я й кажу сам собі: «Постой, Трохим, не лізь високо, а то упадеш». Тут вона упьять до мене: «Ну, а попи і салдати — ці для чого ж, розскажіть, братіку, Трохим Касьянович». — «Та я вам і так багато набалакав, фастаю своїм умом. І салдати для того ж самого. Це ж ви наче знаете, тих же злодіїв караулить. Так як сусід сусіда обіде, його ж карають, як я вам казав. Оттак і тут треба салдата із ружьем, щоб той злодій не шпирнув кого ножем під бік. А як сусідне царство на нас нападе, щоб ограбить нас, отоді що ж робить без салдат, їх кулаком не одгониш. От для чого салдати нужні непремінно. А як уже нужні, то їм же треба обутки і одежи і їсти. От на що і грошей треба. Ото і беруть подушне. А попи для того, щоб напоминать людям, що есть на небесі Бог живий і есть загробна жизнь і як її достигнуть. І для того есть же у кожному чоловіку душа і як темна людина, неучена, — і їх же багато, усіх нельзя вивчить. А есть жаждуші души; чогось їй треба неземного, а якогось чи небесного, чи загробного. От вони і розсказують їм о загробній жизні і насищають ті жаждущі души розсказом і читанням і співанням і, саме главпе, удержують багато людей од тайного зла. Наприміp, чоловік потому робив який небудь гріх, що він не считав його і за гріх, а як почув у церкві, у проповіді, що воно великий гріх, та й бросе, або покаїться попу на духу, або сам піп побаче та накаже його, а він постидиться та й бросе. У начальства нельзя дать тієї неправди, що другий робе, потому що він тайно робе, а попу або покаеться, або він його у проповіді наведе на таке слово, що він бросе ту неправду. І, просто сказать, у государстві усі порядки уставлені для того, щоб искорінять усяке зло і неправду. Ну, а другий, може, сам заводе неправду, дак хто ж йому виноват. Він сам такий лукавий раб уродився і не хоче своєї подлості измінить. Отак ви у світі живіть і понімайте так, хоч як я, дак ви нікого у світі не зачепите і не зробите вреду, і вас ніхто не буде чиплять. А то хоч і Хведор: тоді казав, що всі пани і начальники—тіж біси, вони не понімають духовної жизні. Деж їм понять таку духовну

жизнь, як він був навчив нас, коли вона хуже плотськоі. А ви ж оце кой які бачили отих панів, що познакомились ізомною,— чи вони ж такі біси, так як Хведор казав. Скорій можно сказать, що ангели земні».—«Та, озивається один із партіи, бачивший цих панів,—ото диво які пани, а як просто обращаються: здоровкаються, беруть за руку кажного, балакають по хахлацькі».— «Еге, так прості серцем і добрі душею.

Оце я набесідовався, та й поіхав у город. У городі уже построів собі хату. Пани ті хотять до мене кой коли, а я до їх, і так я і думаю, що оцеж ті люде, що я просив Бога, щоб він мені послав умного чоловіка.

Собрання для співання, як було при Хведору, ми все бросили. А так на базар, або на ярмарок приїзжають до мене і, коли прийдут ті пани, заставляють нас співать пісні, або псальми, то ми і проспіваем, а сами ніколи пошти і не співаєм; хиба хто стане просить щоб заспівали, то заспіваем.

І оце вже нам і нема більшої радості, як прийдуть до нас пани, особенно як прийде секлетарь полиції, дак той уже принесе радості! Так кой коли, що було як піде із хати од нас, дак так жалко стане, що в нас із Маріею дак аж заканають сльози на груди, як дощ. Так би нагнав його, та цілував би йому руки і ноги. Один раз ік ярмарку наїхали до мене багато, душ двадьцять людей, моїх знакомців, і всім хочеться, як би прийшли пани. От вони й прийшли, чи приїхали, забув, і зачали просить нас, щоб ми їм проспівали гарну малороссійську пісьню.

Отож ми їм і проспівали нісколько пісень і псальом, які їм понравились. Ото вони подякували, та й поїхали собі до дому, а ми остались усі у мене в хаті. Тут всі удивляються: «От, кажуть, які вже ж хороші пани!»—«А я кажу: «чим же вони хороші?»—«Та прості, бач які! що до всякого простяга руку здоровкаться і прощаться. А умні! бач як вони балакають, так як наче вони зроду духовну жизнь ведуть; що не скажи їм, дак вони усе і знають, і що не спроси, дак одвітять. От дорогі люде!»—«Оце ж то і дивіться! А Хведор же казав, що із їх, з оцих панів та дуже учених нема людей, а вони бач які люди.

А там іще у Вороніжі, як би ви побачили, ті, що мене познакомили із ними оціж пани. Отам люде! чисті ангели. Із роду мене уперве побачили, а здоровкаються і балакають, так як із своїм другом. Така вже в їх простота та любов братська. Оце то та заповідь на їх избуваеться, що Він сказав: «цю даю вам заповідь, та любіть друг друга». А ще казали мені оці пани: «вот ви нами прильщаетесь, что ми люді. Ми до людей не дойшли. Єсть люди у світі. Вот у Київі у меня єсть знакомі профисура, дак вот люди! Кончили курс самої високої науки. Тих как би ви увиділи, то ви б сказали; «Ето ангели Божі».—«Та хто, кажу, новини не видав, так той і ветоші рад». «Ми ще не бачили із панів людей, так нам і ви люди». Тут один спросив: «Ну, а що Трохим Касьянович, як ви із нами бесідуете, чи й ці не збалакають із вами, так як той піп Карабутський обіжавсь на вас за те, що ви його припірали у словах».—«Аже це ж він—Карабутський піп—вам, Оликсандрович, казав це, що припірають його у бесіді?»—«Та мені ж! А, ці ж так не будуть обіжаться?» А я кажу: «Ні, парінь, це такі, що найдуть що балакать, аби я найшов. Ці таке мені сказали слово разума, що я і з роду не чув такого розумного слова. Ці багато подоточували, що началось у мені, а койде і нове повставляли. Оце ж доточки, що я об йому поподумав, та може не раз довелось і заплакать,—об совокупленії, що Хведор було наставив мене, хоч я його і бросив тоді іще, як не бачив панів, а все таки кой коли мисля мене била, що як може угодне це діло Богу і полезно душі, а я його бросив. Тоді Бог скаже: «Лукавий і лінивий раб! скрив талант у землю. А оце вже, як познакомивсь із панами, дак оцей секлітарь Іван Омельянович, отой чорний, що седів на дивані, дак як розсказав мені про це совокуплення, дак так, як сто баб поворожило: ніколи і не заглянула та мисль, що «колиб я негарне бросив. Оце ж доточка моему розума. Іще багацько кой чого він подоточував. Уже і чоловік! Хоч і кажуть вони, що ми до людей не дойшли, та тільки таких, як Іван Омелянович, так мабуть не скоро побачиш. Мабуть поки і помрем, так нам не доведеться побачить. Що простоти, справедливості, жалості у

йому, тієї любви і к ближньому, разум той, яко скло чистий! Може кому і не понаравиться моя хвала об йому, той розсуди пожалуста об йому своїм розумом не гордо, а смиреномудро, із братською любовью, тоді ти поймеш, що я не напрасно хвалю. Я вже як раз двадцять годів шукаю такої правди, як сказав наш учитель Христос: Люби ближнього, яко самого себе, і що собі не угодно, того другому не роби. Я вже її придивляюсь і по попах, і по простих мужиках, і по наставниках і наставницях разних сектантів, і нігде стільки не бачив, як у Івану Омеляновичу, секлетарю полиції города Павловська». І цим кончили свою бесіду і порозходились усі по домах.

От один раз поїхав я у Вороніж до святого Митрофанія помолиться, та й пішов до брата Хведора, а він живе на кватері у Марьи Івановни на Чижовкі. От прийшов до його у хату; він приняв мене не так, як брата, а так, як знакомого чоловіка. І та наставниця московска із ним. А жінка і дочка у роботницях живуть. Я дивлюсь на його,—і так мені жалко стало, що він живе, як плінник у тієї Московки. Він її приняв за святу женщину і так уже і слуха і повинуеться, як якому поміщику кристянин. І вона його бье і словами і руками, так що повиривала на йому волосся пліпами і зубами. Прокусила йому бік і щоку,—і він оце все терпить, счита, що це її дух святий так уче, щоб вона наругалась над ним за його гріхи. Дак я дивлюсь на його страдання і знаю, за що вона його бье: усе страшна ревность. І він розсказав її все свое учення, як із хахлушками жив, а тепер з нею так не живе. От вона його бье та приказуе: «это тебе із хахлушками таскаться». Тут я, дивлячись на його, зачав балакать і к його обегченію, а вона, не довго думавши: «ето дьявол к нам прийшов у келію скушать нас». А я кажу: «Та я от дьявола слишу». Вона як крикне: «Тащи його вон»! Він як ухвате мене за шиворот та з хати. Я був подумав узять їх та приставить у полицію, та жалко мені стало, і пішов не опинаючи із хати, та зайшов у одну пусту хату та так горько плакав цілий час, а потом помолився у Святого Митрофанія та й поїхав додому. Приїхав до дому, а тут мене Бог посітив: було трое діток, так

усіх разом смерть прибрала. Тут я остався в такому горестному положенію, що отчаявся й на світі жить, просив і собі смерті і получив саму малу отраду од ніжного взгляда і ласкового слова Марії Даниловни. І іще підпорою був у ті скорбні мої дні Іван Омельянович. Тут я сказав сам собі і близьким своїм: «Ах, несчастьє моє, що званіє моє і навука і должность розділяеть мене із Іваном Омеляновичем. Єсли б я подобний йому був, то не одстав би од його і на один шаг. Це кріпка підпора моему зданію душевному і тілесному од сильного вітра. При ціх словах близькі мої дивляться на мене і не вспівають утирать свої сльози і кріз плач кажуть: «Він і так вас не бросить».

От один раз к базарю ізьїхались до мене мої знакомі, душ десять і стали утішать мене од скорбі моей. Я і бачу, що між ними есть такі, що думають обо мні так: «Хиба іще і Трохиму Касьяновичу скорбіть об дітях?» Тут я, ув оскорбленії духа і з вираженням на лиці жалости, начав розсказувать їм: «Ах ви, благодітелі мої, зачім же ви так безжалостно думаете обо мні! Ви спомніть, де есть такий скот, або звірь, щоб не чуствовал жалости ік своему порожденію. Неужелі ж ви мене становите у жалкості хуже скота і звіра! Ви ж спомніть, коли я пошти над кожним із вас дивлюсь, на вашу скорбну жизнь, притісненії од людей не знать за що, і на ваші недостатки жизненних припасів, одежки, обутки і пищі,—та й то плачу і терзаюсь серцем: поміг би, но не знаю чим. А як же мені не скорбіть і не сожаліть об единокровному своему, которе отдавало мені ніжний взор, і ніжне слово, і поступ». І закапали не груди горячі сльози. Тут некоторі попадали мені на шию, і я їм повторяю сказані мною слова: «Місто того, щоб ви должни утішать мене і піддержувать усяким словом і ділом, дивлячись на мою невиносиму скорб, а ви шибаете на мене каміння»! І при цьому бачу од їх одні сльози. Яке то озвалось: «Друг і благодітель наш! Ми не знали тонкості вашої скорбі і по своему безумію так думали, а тепер же ми чуем ваше розумне слово, ми ж більше не будем так думать»! І так кончили ми свою бесіду.

І через несколько уремня поїхав я із некоторими у Вороніж, щоб розносить свою скорб. Приїхали у Вороніж, стоїмо у соборі Митрафанія. Коли дивлюсь, аж брат так стоїть, молиться. І ми, по окончанії обідні, поздоровкались і з час времені побесідували. І я узнав, що він исправив свій домик у Вороніжі, на слободці Чижовкі і живеть у йому із своею наставницею, а жінка і дочка у роботниках живуть. І так я,—обличаемий совістью, що недавно вигнатий їм із хати,—він кликав мене у гості, а я не пішов і так попрощався і з ним і більше не бачив і тепер покорнійше прошу, если попадеться моя історія прочитать умному і милостивому чоловіку, та й імітеме він яку небудь власть, то пожалуйста постарайтесь избавить мого брата Хведора од страданія—не Сібіром, або каторгою, а милостивим серцем, потому що він не достоїн Сі́біру. Він же слуха наставників, ради Бога і спасення душі. Тоді исперву його учив Ягор Сіденко, а потом Марья Івановна, а потом у соловецькому манастирі якісь аж два йому наставники, а тепер саме дужче узяла у руки Олександра Михайловна і за цім конець моїй історії

1887 года, сентября 29 дня.

Вірша 1786 року на київських ченців.

Указ 1764 року про одібрання „вотчин“ од манастирів і церков з передачою цих церковно-манастирських маетків в „коллегію Економії“ викликав не аби який заколот поміж духовенством, а особливо серед ченців. Цікавим літературним памятником того розпачу, турбот і цілої гамми безнадійного почуття, що запанували тоді поміж ченцями, являеться вірша безіменного автора, яку ми подаемо далі на сторінках „Україна“. Знайдена вона була нами в їдному сімейному архиві з датою 1786 року, цеб то того року, коли указ 1764 р. про секулярізацію манастирських маетків в Росії мусив мати силу і що до манастирських маетків на Україні.

Автор вірши мав безперечний талан гумориста-сатирика. Володіючи досить дотепно умінням надавати своїм думкам віршовану форму, він для того, щоб краще досягнути своеї мети висміяти негативні, деморалізуючі сторони з життя ченців, надав вірші діалогічну форму, скористувавшись для своеї сатири фактом оголошення указу 1786 року. Цілу революцію вносив цей указ в життя ченців, особливо ж в життя ченців Києво-Печерської лаври, що більш, ніж який инший манастирь на Україні, володіла численними скарбами і „вотчинами“. Призвичаївшись до безпечного і ситого життя, що становило собою гарний грунт для ріжних „пороків“, ченці, разом з оголошенням указу почували себе просто над якоюсь прірвою, що разом з „вотчинами“

мусить зьїсти і їх самих, їхни роскоші, їхні роспещені звички, примхи, взагалі все те, що органічно виростае із надмірного зловживання матеріальної забезпеченности та недбайливости. Автор вірши досить уміло схопив момент безнадійности ченців і того розпачу, який виник поміж ними, коли тільки вони прочули про „горестный и слезный день“ першого іюля. Для того, щоб цю безнадійність показати виразніш і більш колоритно, а разом з цим підкреслити ті „пороки“, що поприлипали до ченців і органічно зрослись з ними через манастирські роскоші, він творить цілу картину sui generis ради головних ченців лаври, які, зібравшись порадитись з приводу лиха, що насовувалось на їхню голову, разом з цим виступають перед нами живими ілюстраціями і репрезентантами окремих „пороків“, що звели собі тепле кубло в життю українських манастирів. Один за другим виступають ченці лаври—Зосима, Орест, Єпіфаній, Мелхіседек, Модест, Гервасій, Ферапонт, Віссаріон, Іоасаф, Варлаам, Инокентій, Адриан—ціла галерея втілених „пороків“, з котрих кожен розглядае справу указу 1786 року з свого особистого погляду, з погляду тієї шкоди і тих неприемностів, які ніс за собою згаданий указ для цілої группи ченців, „одержимых“ тим чи иншим „пороком“ чернечого життя. Від такої інтерпретації задуманої автором теми, його вірша-сатира тільки виграе що до виразности та живости. З погляду чисто літературного, вірша мае інтерес, як характерний памятник віршованої української літератури кінця XVIII віку.

С. Петлюра.

Кіевъ 1786 года мая въ 1 день.

Милостивой государъ!

Вѣдая, что ви дѣлами незаботни;
И о новостяхъ любопитствоватъ охотни —
Яжь теперъ новость имѣю
И об ней вамъ донестъ смѣю:

Вчера я билъ в печерскомъ за дѣломъ,
Гдѣ засталъ соборнихъ ченцовъ в собраніи цѣлом.
Числа я ихъ не знаю, а кажутъ двенадцять,
Но я ихъ засталъ в соборѣ тринадцать.
Хотя я ихъ прежде не зналъ ни в какой обидѣ,
Но они казались мнѣ всѣ в печальномъ видѣ.
Чтожъ в совѣтѣ ихъ тогда я примѣтилъ,
То къ вашему любопитству замѣтилъ.
Всякъ из нихъ нечего не говоря молчалъ,
Пока Зосима говорити началъ,
А по немъ и всѣ уста отворили
И нижеписанное со слезами говорили.

Зосима.

Отци и братия, извѣстилъ вамъ перемѣни наши.
Для насъ уже вийшли устави нови,
По коимъ деревнѣ всѣ не нашѣ уже.
Чтожъ: для насъ битъ тяжелѣе и хуже.
Лутшебъ било прежде ихъ незнати,
Нежели теперъ ихъ намъ оставляти.
Сіе говорю вамъ не ложно:
До первого июля пользоватся можно;
Ви теперича всѣ мѣри взяти должни,
Чтобъ до сроку здѣлатъ келіи непорожни.
Не смогу отъ жалости скрити, чтобъ необявити,
Что и мнѣ с вами уж не долго жити.
О горестно время, но небитъ инако,
Повелѣваетбо новій уставъ тако.
Я скоро от васъ в отдалъ отъежаю
И себя вашимъ молитвамъ святимъ поручаю,
В чемъ пред вами погрѣшилъ, в томъ меня простѣте
И Господа Бога о мнѣ молѣте.

Орестъ.

Какже потому битъ—не могу понимати.
Привилегіи насъ могутъ защищати.
Хотя и прежде я о семъ уже слихалъ,
Но собится тому никакъ ни полагалъ.
Говорили толко изъ своей охоти,
Но всѣ то били нашѣ недоброхоти.
Случалось битъ у Пѣтенбургѣ—знаю уже дорогу;
Гдѣ я успѣвалъ в дѣлахъ поперемногу,
И ежели сие послѣдуетъ точно,
То и еще туда съездитъ будетъ можно,
Гдѣ надѣюсъ имѣть непремѣнно успѣхи
Не для меня одного, но для всѣхъ утѣхи.
Толко надобни на то денги многи
А (по)мощи у насъ весма недороги
Ми даруя (по)мощи в дѣлахъ успѣвали
Но подати сіи златомъ подкрѣпляли;
Безъ чего и теперъ обойтисъ неможно,
Сія вамъ братия говорю неложно.
Толко прошу въ томъ непосумнится
И на меня во всемъ положится.
Чи мнѣжъ тяжебния дѣла неизвѣстни?
Для ихъ однихъ били суди вездѣ тѣсни.
Но нигдѣ не давъ промаха, ниже упустилъ коми
И накопилъ ихъ великіе томи.
Чи я-жъ к ксему непрелѣженъ или не гожуся.
Я и теперъ могу, если потружуся.

Епифаній.

Все отче Орестъ оставитъ ужъ надо,
А що говоритъ Зосима, тому сущa правда.
Вотъ о чемъ намъ теперъ треба говорити,

Не можно лѣ чего небудъ еще приобрѣти,
Когдабъ знатъ, що(бъ) небудъ за то у Камчаткѣ.
Ещеб можно спродать стада при начаткѣ,
Но однакъ продадимъ хотя одни кони,
За сіе не пошлють далѣ какъ робить у Херсонѣ.
Еще раздѣлимъ и денежние суми,
Да то бѣда, что страшни за то намъ тюрми.
Ми в томъ отъдамосъ на божую волю
И получемъ денегъ немалую долю.
Не ми-ль приобрѣли, не все-ли то наше?—
Изъсилаюсь на васъ, преподобіе ваше.

Варсонофѣй.

Я вижу, что нинѣ все уже не тое:
Улѣтѣло отъ насъ все время золотое.
Треба буквицю намъ заготовляти,
Бо нѣзащо буде чаю куповати,
А на сахаръ и вовся денегъ не буде,
Дай меду то нѣтъ, какъ не дадутъ люде.
Изъ симъ питъемъ далѣ привикати треба,
Если особой милости не буде с неба.
Мибъ ничего у бога болшъ не желали,
Толкобъ деревнѣ вѣчно при насъ пребивали.
Я слишу, что уже люди збунтовались
И отъ послушанія насъ вовся отказалисъ,
Не слушають уже и отказують грубо,
Чемъ умножають они намъ печаль сугубо.
Я взираю на храмъ сей великой работи,
Не уменшитъ ли онъ насъ хотя мало скорботы.
Помощи уже намъ ни отколь не видно,
Печальной рокъ идетъ къ намъ очевидно.
Если же еще матеряних рясъ намъ не носити,
Не горко ли будетъ во власаницѣ намъ ходити?
Оставлятъ намъ матерій крайне обидно

Власяници жъ намъ носить грубо и стидно.
Если и к тому права не имѣти,
То никто на насъ не будетъ смотрѣти.
О горестно и несносно и плачевно время!
Полагаютъ на насъ тяжелое бремя.

Мелхиседекъ.

Безъ напитковъ и материй можнобъ пробути,
Какже осятрину свѣжу позабути!
Лучшебъ почивая во гробѣ лежати,
Нежели таранъ я буду вживаты.
Какъ прійдутъ на мислъ лимонніе соки,
Будутъ текти изъ очей кровавіи токи.
Но все сіе ми знести хоть и возможемъ,
Какже къ церквѣ привикнути при старостѣ можемъ?
А сталъ ченцомъ--нечиталъ ни разу псалтирѣ...[1])
Хоть било къ чтенію время и настанетъ,
Но за меня хлопецъ всегда прочитаетъ.
О другихъ же книгахъ и говоритъ не смѣю,
Бо я ихъ читать вовся не вмѣю.
Тогда я ихъ добре умѣлъ, какъ былъ еще в мирѣ,
Бо прочитивалъ било на день ихъ разовъ по четирѣ.
Ставшижъ ченцомъ—тогда ихъ позабилъ,
Бо и в монастырѣ рѣдко весьма билъ.
Бивши на економияхъ носилъ одно бремя,
А къ чтенію книгъ не било и время.
Теперъ же въ церковъ доведется почаще ходити,
Ибо далѣе ничего будетъ робити.
Не будетъ деревенъ, не будетъ и скоту,—
Надобно взятся за свою работу.
Теперъ станутъ до всѣночной будити,—
Надобножъ хотя в келіи псалтиръ протвердити.

---

[1]) Одного рядка в рукописі не вистача.

Модестъ.

Случится всего в свѣтѣ, но жувутъ люди.
Но то бѣда, что ни водки ни сивухи не буде.
Я без кушанья бити превозмогу,
Но безъ водки жити и дня не могу.
Къ чему привикъ страстно, какъ толко отъ утроби,
А без того увидите, братие, меня скоро во гробѣ.

Гервасій.

О боже мой, что я сіе слишу?
Отъ однихъ вашихъ словъ уже ни дишу!
Еслибъ мой совѣтъ вамъ благимъ показался,
Я по нему исполнитъ всячески потщался.
Не добре бъ ли било теперъ надѣлити господъ,
Даби и намъ от нихъ имѣти милость вънперіодъ.
Раздадимъ имъ конѣ и коляски,
То не можно ли и отнихъ надѣятся ласки.
Намъ же нужни били стороннихъ помощи,
Бо изъ отчинъ возили намъ денги какъ из садовъ овощи.
Теперъ уж того нѣкогда небуде
А добрий господинъ насъ не позабуде

Ферапонтъ.

Можно-бъ нато поступить, чтобъ подаровати,
Но чтобъ зато недовелось с тюрми виглядати.
Кажется били пани намъ и добрие люди,
Но вряд ли кто намъ приятствовать буде.
Они снами дружили какъ видѣли у насъ,
А теперъ нищихъ забудетъ не за великой часъ.

Виссарионъ.

Ми трактуемъ обо всемъ, но сему не знаемъ толку.
Не наберутъ ли с монаховъ какого нибудь полку?
Чего однакоже недай слишати, боже,
Но сіе кажется на то похоже.

Иоасафъ.

Сіе все братия ми остановѣмо,
А ос(в)ятихъ печерскихъ еще поговорѣмо.
Насъ би вовся бѣдніми не звали,
Когдабъ съ ружьями при печеряхъ не стояли;
Ежелижъ и сіе совершится дѣло,
Тогда уже монахи будутъ зватся цѣло,
Бо хто в монастирѣ служити намъ буде,
Когда отъберутся отъ насъ всѣ люди?
Ни води ни дровъ ни будетъ никому доставитъ,
С насъ одного доведется въ очередь приставить,
Да и дровъ нѣ отколъ будетъ возити.
Надобно и тое за денги купити.
Ктожъ натопитъ намъ и груби
И кто почиститъ каменные трубы.
Естли кому прийдетъ подобное время,
То и сіе падетъ на насъ бремя.
И какъ не досадно бившими господами
Здѣлатся наконецъ какъ суще рабами,
Но все сіе послѣдуетъ точно
Уви о горко и несносно!

Варлаамъ.

Возд(в)ѣжимо руцѣ к Варварѣ великой,
Несподобитли она насъ милости толикой

Сто крат воспѣвали би ей угоду похвалу,
Да оставлятъ намъ деревенъ хоть частицу малу.
Но уви, о горе, она не защищаетъ
И молитви нашѣ вовся отвергаетъ.
Не могу, говоритъ, зрѣти на вашѣ дорогѣе шати
И совѣтую вамъ тѣ вовся оставляти.
Ежелижъ будете ходитъ по своему сану,
Тогда защищатъ всемѣрно васъ стану.
Молитви мои всегда о васъ будутъ къ богу,
Чтоби онъ вамъ показалъ къ себѣ дорогу.
Моѣ о васъ молитви давно уже бивали,
Чтобъ вы деревенъ и стадъ вовся забували,
Чтобъ перемѣнили гордії вашѣ нрави
И чтобъ пути вашѣ всегда били прави,
Чтобъ бога всегда всердцахъ имѣли
И чтобъ душѣ вашѣ къ нему пламенемъ горѣли.

Инокентій.

О денъ іюля первимъ нареченній!
Сколъ ти для насъ будешъ горестній и слезній.
Втеченіи тебе ми какъ осужденни,
Что всѣхъ користей будемъ тогда лишенни,
Но можетъ бить того ми били достойни,
Тяжебнихъ бо нашихъ дѣлъ били суди полни.
Упомянуто о семъ и въ новомъ уставѣ,
Но не къ пользѣ монастирской ниже нашей славѣ.
Еслибъ ми поменше судебнихъ дѣлъ имѣли,
То можебъ деревнями вѣчно владѣли.
Лучшебъ намъ оставляти свое,
Нежели къ монастирю привлекати чуже.
Ми хотя во Христа и твердо вѣруемъ,
Но по словамъ его мало что дѣлаемъ.
Не писаніе ли рече: вѣра мертва безъ дѣлъ,
Вотъ за что положенъ для насъ такой предѣлъ.

Апостолъ запрещаетъ виномъ упиватисъ,
Для чегожъ било намъ его словъ не держатисъ?
Но ми с виномъ обращались всемѣрно почти всякой часъ,—
Може за то такой жребій палъ на насъ,

Адріанъ.

Какъ би то не било, а толкобъ женится,
Ябы согласился и сей денъ растрится.
Да никто никакъ мисли сей не може отринутъ,
Чтобъ первого июля клубука не скинутъ.
Тогда клубуки намъ били мили,
Какъ ми деревнями цѣлостно владѣли,
Теперъ же можетъ мнѣ наскучитъ,
И за что я попущу на старости себя мучитъ.
Харашо преж ми во всем били *(не розібрано)*
Имѣли въ себя съ насъ каждій по двѣ *(не розібрано)*
Одну для суботи, другую для недели
И носили ми всегда рубашки бели.

Милостивой государъ

Ви меня знаете, несумн(ѣнно) чаю,
Для того имене тутъ не изъясняю.
Любопитствожъ ваше и впередъ довольст(во)ватъ буду
И вамъ покорнимъ слугою пребуду

БІБЛІОГРАФІЯ.

Воспоминанія Вл. Дебагорія-Мокрієвича. Стр. 598. Спб. 1906 г.

Імья Вл. Дебагорія-Мокрієвича, як одного з визначних і діяльних участників революційного руху 70-х років минулого століття, досить відоме і в історії громадянства і в історії журналістики революційної. Дякуючи цьому, спогади з його діяльности за часи, коли революційні і констітуційні змагання російського громадянства переживали «юні дні, дні весни», набувають особливої ваги і значіння. Для українського громадянства «Воспоминанія» Дебагорія-Мокрієвича мають подвійний інтерес: і як матеріал для вивчення історії революційного руху взагалі в Росії, і як надзвичайно цікаве джерело ріжних відомостів до історії революційного руху спеціально на Вкраіні. Автор спогадів—сам з походження украінець і не цурається, як инші, своеї батьківщини; революційна діяльність його відбувалася сливе виключно на терріторії Украіни, серед украінських селян; події, про які йде річ в «Воспоминаніях», здебільшого відбувалися теж на Украіні. Таким чином, фактичний бік «Воспоминаній» мае терріторіально украінський характер, і хоч діяльність Дебагорія-Мокрієвича цілком позбавлена національно-місцевих тенденцій,—всеж, не дивлячись на це, його спогади не гублять своеї ваги ні для історика, ні для звичайного громадянина-читача: те, що діялось у нас, на Вкраіні, які б воно форми, хочби й ненорма-

льні, не прибирало, заслугує однаково на увагу як одного так і другого. Булоб необачним гріхом промовчати про «Воспоминанія» тільки через те, що вони не мають національних українських фарб і належать чоловікові, що волею обьективних обставин пішов не по національному шляху, а свої чисті, палкі бажання на користь народа втілював не в такі форми, які здаються нам тепер найбільш відповідними і бажаними. Не дивлячись, кажемо, на це, «Воспоминанія» містять в собі цікавий матеріал до нашого недавнього минулого, для характеристики відносин на Вкраіні, для знайомства з діяльностю революційних груп, що концентрувалися по вкраінських місцях. Написані просто, живо, вони воскрешають минулі часи, малюють героїчні фігури тих часів, нагадують про ті постаті, що стали вартістю історії, пригадують також і образи тих, хто не попав на сторінки історії, але своєю, відомою тільки невеличкому колу людей, діяльністю хотів скрасити чорні сторінки її і був разом з тисячами инших сам творцем історії. Автор починає свої спогади з часів перебування в Немирівській гімназії і Камьянець-Подільській, продовжує часами перебування в Київському університеті, діяльности революційної в Київі по ріжних революційних кружках, потім по українських селах, переважно правобережної України, і, нарешті, кінчає спогадами про арешт, суд, перебування в ріжних тюрьмах, в засланні і втечу з Сібіру. Спогади написано не протокольним методом; автобіографічному матеріалу одведено в них хоч і багато місця, але він не закриває собою соціально-політичного фону тих часів, через це й «Воспоминанія» набувають певного обьективного характеру, виразно одтіняючись в цьому од цілої низки аналогічних спогадів, що зьявилися останніми часами в російській літературі. Рекомендуючи спогади Дебагорія-Мокрієвича нашим читачам, ми мусимо зазначити де які місця з них, що, на нашу думку, мають особливий інтерес для украінців. Такими, приміром, є ті місця, де автор згадує про росповсюдження серед украінських селян так званих «метеликів», цеб-то—популярних українських виданнь 60-х та 70-х р.р. (стр. 231), про те, що і сам автор спогадів і инші революціонери, що «ходили в народ»,

користувались в стосунках з селянами українською мовою («всѣ наши разговоры велись, само собою разумѣется, на украинскомъ простонародномъ языкѣ» стр. 253), про те, що в де яких селах, раніш ніж туди прибули для пропаганди народовольці, працювали «українофіли» (228 стр.), про переговори в 1878 році земських діячів з київськими лібералами українофілами. В цих переговорах з боку революціонерів виступали сам автор, Валеріан Осінський, Ковалевська—жінка відомого українського діяча-радикала, та инші (стр. 373—374). Занотовані нами місця із спогадів мають уривчастий епізодичний характер; більш цікавими є спостереження автора над псіхологією наших селян, над їх «революційністю», над відносинами українських-селян до панів поляків під час повстання польського 1863 р. і пізніш, (стр. 233, 129 і ин.) а також ті місця спогадів, де автор пробує вияснити причини особливого розвою терроризму на півдні Росії (стр. 316—318). Де що в цих спостереженнях прибільшено, де що не певно так; напр., автор сливе не спиняється над відносинами ріжних соціальних груп поміж самими селянами, але, не дивлячись на це, автору не можно відмовити в умінню схопити головні риси і правдиві факти обьектів його спостережень.

До таких міст в книзі треба зарахувати ті, де йде річ про галицьких селян, з якими він здибався під час свого подорожу за кордон 1874 року. Отже, порівнюючи світогляд наших селян (подільської і київської губ.) з галицькими та буковинськими, автор каже: «и здѣсь я натолкнулся на вѣру въ царя. О земельныхъ идеалахъ крестьянъ Галиціи и Буковины мнѣ пришлось мало слышать, и я не рѣшаюсь дѣлать своихъ выводовъ по этому вопросу, но о русскомъ царѣ я услыхалъ почти столько-же, какъ и въ Кіевской губерніи. Тоже противоположеніе царя, какъ друга крестьянъ, помѣщикамъ. Разница была та, что здѣсь оказывалось два царя вмѣсто одного. «Нема як царь московський та наш кесарь»!—восклицали крестьяне. Иногда русскаго царя называли «бѣлымъ» царемъ, и на этого «бѣлаго» царя большія надежды возлагались. Но любопытно было то, что нашъ царь стоялъ все таки на первомъ мѣстѣ. Фигура кесаря явно блѣднѣла

въ представленіи крестьянъ по сравненію съ нашимъ самодержцемъ» (стр. 192). Ще й тепер подекуди в Галичині та на Буковині можно в розмовах з селянами зауважити ті риси, які кинулись на очі авторові «Воспоминаній». Правдиві також і висновки Дебагорія-Мокрієвича про причини ворожнечи наших селян до поляків поміщиків під час польського повстання. Ворожнечу цю, а подекуди прямо лютість, автор поясняє економичними умовинами, що ставили поляка-поміщика в становище експлоататора селян. З захватом читаються ті сторінки «Воспоминаній», де автор веде річ про своє перебування в районі памятного «Корсунського повстання» (біля містечка Корсунь Київської губ.) під час Севастопольської війни (141—145 стр.), а також ті, де автор згадує про селянських діячів «Чигиринскаго дѣла»—Хому Прядку та ин. (стр. 214 та ин.).

Взагалі «Воспоминанія» Дебагорія-Мокрієвича, не кажучи вже про значіння їх, як матеріалу для історії революційного руху в Росії, мають спеціальний інтерес і для українців, як це видко з тих уваг і цітат, які ми поробили вгорі.

С. П—ра.

Проф. *М. Сумцов. Леонардо з Винчи* з 18 малюнками. Харьків. 1907. Ст. 32. Ціна 25 коп.

Відомий дослідувач української етнографії й літератури проф. М. Сумцов подарував нашому народньому письменству популярну брошюру про Леонардо з Винчи. До цього, як признається сам проф. Сумцов у передмові, спонукало його бажання прийти на поміч українському народові в його тяжкому економічному й культурному становищу: «народня нудьга, каже він, все більш стукотить в вікно і давно вже голосно зове на загальню роботу. Звідусіль йде один поклик: годі вже спати! пора прокидаться для просвітної праці на користь рідного края! Надійшов час подивиться, що робиться в наших оселях, як усе навкруги гине, які злидні звідусіль обсіли, як багато стало усюди того

горя, паче моря, як знівечений український народ швидко йде до знищення і усіх тягне за собою в безодню погибелі». Сучасний момент великих соціяльних і політичних конфліктів показав ясно як на долоні бездонну темноту народню, для боротьби з якою треба напружити всі сили й засоби: «тепер вже ясно як божий день, що найкращим шляхом для політичного, національного і соціального відродження повинен бути просторий шлях загальної освіти, значить всякої науки і поширення її во всіх верствах суспільства, найбільше в тих, де меньш всього просвіти». Нехай таки й пізненько прийшов д. Сумцов до такої свідомости, але, звичайна річ, краще пізно, як ніколи. І от щоб запобігти лихові, проф. Сумцов намірився видати «низку книжок доступного наукового змісту».

Першою в цій серії вийшла брошюра про Леонардо з Винчи. Чому проф. Сумцов обібрав темою для першої своєї популярної праці на українській мові біографію великого гуманіста, цілком зрозуміло: його вабила постать Леонардо, принадна не тільки своїм могутнім і на диво ріжносторонним талантом, але й чарами своєї високо-моральної особи, своїм високим інтелектуальним розвитком, який дає йому право на назву allmenscha—всечоловіка в найкращім розумінні цього слова. І на виясненню саме цієї сторони істоти Леонардо з Винчи проф. Сумцов найбільше спиняється, описуючи його гуманність, благородство і правдолюбність. Досить докладно говорить проф. Сумцов про малюнки Леонардо і цікаво передає їх зміст. Взагалі книжка написана дуже інтересно й доступно, та тільки єсть в ній, на нашу думку, дефект, що в значній мірі робить абстрактною і мало зрозумілою для простого читача саму ідею книжки: в брошюрі зовсім нема хоч би коротенького вступного огляду історії Італії та її становища в часи Леонардо, нема загальної характеристики того часу; щоб увело читача в розуміння культурної ваги Леонардо з Винчи. Без цього попереднього розділу, а також при недостачі спеціяльних пояснень і уваг в тексті, для читача, незнайомого з добою відродження в Італії, фігура Леонардо з Винчи виглядає в певній мірі абстрактно; всі її характерні риси тратять у своїй

рельєфности через те, що фон для її образу намальовано занадто неясно. Оце головна хиба брошюри проф. Сумцова. Друга—це мова. Вона густо засіяна неправильними або невдатними зворотами, русизмами, що неприємно ріжуть вухо читача (палкой любовью, такой чудовной; ум, главнійший, мир—замість світ, жорсткі, радуючись божої краси, повисчать, длинний, спріяв смерть, пользовитий і багато ин.). Ми вже не кажемо за правопись, зовсім невидержану, і на безліч друкарських помилок. Було б дуже бажано, щоб в дальших книжечках, які проф. Сумцов гадає випустити, на мову й на коректу звернув він особливу увагу.

Зверхній вигляд брошюри чепурний і навіть роскішний, багато малюнків—знімків з картин та ескізів Леонардо, гарний папір. За те й ціна дорогенька, як для популярної брошюри—25 коп.

З цікавістю ждемо дальших випусків цінної серії брошюр проф. Сумцова; як зазначено на обгортці, уже друкуються книжечки про 1) поступовий розвій української мови, 2) вага українських пісень, 3) українські співці і байкарі. Крім того намічено брошюри про Сковороду, Квітку, старі українські церкви, В. П. Горленка, К. Д. Ушинського, великих доброчинців (Дженера, Пастера, Берінга). Все це має скласти, на думку проф. Сумцова, цілу бібліотечку, «в якій повинні буть як счасливий, багатий та освічений захід з його величезними здобутками в науці і штуці, так і безсчасна, обідрана, темна, але всеж таки рідна і мила Україна, в найліпших проявах її старого і сучасного життя».

Д. Д—ко.

Іван Кревецький. Корифеї росийської критики і українське письменство. І. В. Г. Бєлінськії. Львів стор. 33 1905.

Питання про те, як зустріла російська критика в особі визначних своїх репрезентантів перші твори нової української літератури, має глибокий інтерес не тільки для історика нашої лі-

тератури, але й для цілого громадянства нашого. Чим зьясувати ті «громи» і «блискавиці», якими кидав в українську літературу і в таких тітанів її, як Шевченко, «неістовый» талановитий Віссаріон Белінський?—це справді цікава тема, варта уваги істориків нашої літератури. Цій то темі і присвятив д. Кревецький свою невеличку брошюру, що друковалася раніш на сторінках «Літературно-Наукового Вістника». Але даремне читач шукав би в ній скінченної і науково мотивованної відповіді на поставлені вище запитання, які, ми певні в цьому, виринають в голові кожного, хто тільки цікавиться обопільними відносинами між українською літературою і росийською критикою. Автор такої відповіді в своїй праці не дає. Він обмежується тільки широкими цітатами із критичних заміток Белінського на твори Квітки-Основьяненка, Гребінки, Шевченка і, написавши цілу купу тих цітат, що кінчаються передрюком відомого листа Белінського до Аненкова, констатує факт страшенної *ненависти* знаменитого росийського критика «до українського письменства і до його найвизначнійшого репрезентанта—Шевченка». Цітати ці, зібрані до купи, мають потроху своє значіння, як прагматичний, інформаційний матеріал для історика літератури, і увільняють його від необхідности, в відповідних випадках, користуватись перводжерелами, розсипаними по нумерах «Отечественныхъ записокъ» и «полному собранію сочиненій Бѣлинского» в видані Венгерова. Але не більше. Псіхологічні і соціологічні причини «ненависти» залишаються невиясненими. Д. Кревецький, правда, ставить запитання: «Щож за причина тої ненависти Белінського до самостійного українського культурного життя?" — але бажанної, вичерпуючої *власної* відповіді на це запитання не дає. Замісць цього він знову наводить цітати із праць тих письменників, які зупинялись пад питанням про вороже відношення Белінського до українського письменства і пробували сяк чи так відповісти на нього. І от, на протязі 10 сторінок, д. Кревецький цітує дотичні місця з праці А. Н. Пипіна «Бѣлинскій его жизнь и переписка», Тр. Зінківського «Тарас Шевченко в світлі европейської критики», О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський» і Драгоманова «Письмо Бѣлин-

скаго къ Гоголю». І про збірку цих цітат треба сказати теж саме, що ми говорили вище про цітати з критичних заміток самого Белінського: за ними залишається інформаційне значіння, а за самим д. Кревецьким та заслуга, що він старанно звів їх докупи. Та й тільки. Зробити на підставі їх більш ширші висновки, вияснити в закінченій вже формі питання про відносини Белінського до Шевченка, поставити, так би мовити, точки над *і*, автор не зумів. І це в значній мірі зменшує вагу книжки д. Кревецького, яка, таким чином, не заповнює того пустого місця, яке, відчуватиметься істориком української літератури в питанні про відносини «корифеїв російської критики до українського письменства».

Випустивши свою статтю окремим виданням, д. Кревецький подає її, як перший етюд в серії инших етюдів, присвячених иншим корифеям російської критики і їх відношенню до українського письменства. Ми хотіли б бачити в майбутніх етюдах не тільки старанні і докладні цітати, не тільки збірку інформацій, а й пояснення прагматичного матеріалу, філософсько-наукове освітлення його і індівідуальні погляди самого автора, яких годі пізнати в першому етюді за поглядами Кониського, Пипіна, Зіньківського і Драгоманова.

С. Петлюра.

Журналы агрономическаго совѣщанія при Кіевской Губернской управѣ съ участіемъ представителей потребительныхъ обществъ Кіевской губерніи. Кіевъ, 1907 года ст. 61.

Під таким заголовком не що давно вийшли в світ протоколи зьїзду представників споживчих товариств в Київщині.

Те значіння, яке мають товариства такого роду для поліпшення злиденної долі нашого селянства, примушує спинитись над цім справозданням зьїзду. В данній книжці перш усього знаходимо доклад д. Доманицького про стан споживчих товариств за два останні роки. До 1899 року на київщині не було ні одного

сільського споживчого товариства, тепер же лічиться їх 65; з них 35 сільського тіпу, 30 городського і заводського. Через те, що д. Доманицький в свойому докладанні є тільки про 15 товариств, д. Доманицький в свойому докладі не міг торкнутись стану споживчої кооперації взагалі в київщині, обмежившись тільки тим матеріалом, що був до распорядження. Членів в восьми городських товариствах було в 1905 році 689, на кожне в середньому 97, в 1906 р. на кожне 116; в семи сільських товариствах в 1905 році було членів 430, на кожне 62, в 1906 р. 410, на кожне 58. Що торкається грошевих засобів товариств, д. Доманицький приводить такі цифри: в восьми городських товариствах основного капіталу в 1905 році було 29,049 кар., на кожне в середньому 3,631 кар. 17 к., в 1906 році на кожне 6,435 кар., вступної плати в середньому було на кожне товариство 249 кар.; запасного капиталу в 1905 році по 1,090 карб. 39 коп., в 1906—по 2,014 карб. В сільських товариствах ці цифри значно нижчі; основного капиталу на кожне приходиться в вісім разів менше, ніж в городських: в 1905 р. 439 кар 5 коп., в 1906 р. 710 карб.; вступної плати в 1905 р. по 65 карб. і запасного капіталу в 1905 р. 24 карб. 60 к.; в 1906 р. 70 карб. 20 к.

Про обороти споживчих крамниць є такі цифри; в восьми городських товариствах в 1905 році за товари виручено 319,824 кар., на кожне 39,978 кар.; для сільських ці цифри будуть, само собою, менші; для семи сільських, середня виручка в 1905 році 3,838 карб., в 1906 р. 5,533 карб. Чистий зиск для городських товариств в 1905 році 4%, в 1906 році 3%, для сільських відповідні цифри 6%, 7%.

Ми взяли з докладу головні цифри, які дають загальне уявлення про стан споживчих товариств. Коли пригадати, що більшість з них істнує дуже недовгий час, треба признати, що діяльність їх йшла успішно. З причин, які перешкоджають розвиватись товариствам, на зъїзді вияснилось дві головних: брак дешевого кредіту і брак інтеллігентних сил, знайомих з постановкою діла. Зъїздом постановлено, аби земство зорганізовало видавництво книжок, що знайомлять з справою кооперації, аби воно завело допо- 8

могу товариствам, як кредітом, так і порадами спеціалістів. Далі, зьїзд постановив заснувати спілку споживчих товариств, що мала б своєю метою допомогти окремим товариствам. Оприч ціх головних постанов, зьїздом винесено ще цілий ряд инших більш дрібних резолюцій що до кращої постановки споживчої кооперації. Коли б всі ці постанови вдалось перевести в життя, становище споживчих товариств безумовно поліпшилось би. Але на жаль, цього сподіватись дуже трудно: навряд, чи зможе і захоче наше теперішнє земство зорганізувати допомогу споживчим товариствам, як слід; ледве чи знайдуть доступ на села при сучасних умовах ті інтеллігентні сили, брак яких так гостро відчувають наші новонароджені кооперативи.

В. Садовський.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. 1907 г. Тома XII-го книжка I.

В. Н. Перетцъ. Новыя данныя для исторіи старинной украинской лирики. I—IV. (ст. 144—184). Невтомний дослідувач старинної української поезії, проф. Перец, подає тут цілий ряд українських пісень та віршів світського характеру в записях XVIII століття. Пісні ці повиписував проф. Перетц з таких рукописів: 1) Богогласника, писаного скорописью першої половини XVIII ст. (належить Публічній Бібліотеці у Вільні); 2) Збірника пісень та романсів з кінця XVII та початку XVIII ст., з бібліотеки Сінодальної школи церковного співу в Москві; 3) збірничка 1771—76 років, писанного дяком Даниловичем і 4) рукопису середини XVIII ст. з бібліотеки Тверського музею, описаного проф. Сперанським в 1 в. «Описанія рукописей Тверского музея».

А. И. Соболевскій. Два русскихъ поученія съ именемъ Григорія. I—II. Ст. 250—262. Текст двох поучений («Поученіе философа, епископа Бѣ(л)городскаго» і «Слово святого Григорія Богослова» — обидва про пьяниць), що належали, як догадується акад. Соболевський, епископу Білгородському Григорию, який мав у сучасників почесний титул философа. Поученія ці виявляють з себе, таким чином, памятки староруського письменства до-монгольської доби.

Ал. Зачиняевъ. Къ вопросу о коломыйкахъ. По поводу «Коломийки. Зібрав В. Гнатюк. т. І.» (Етнографічний збірник видає етнографічна комісія Наук. тов. ім. Ш.). Ст. 295—420.

Широка росправа, в якій автор не обмежується докладним розбором праці д. Гнатюка (особливо його передмови), але подає спробу генезіса коломийок, вказує їх місце і значіння в пісенній творчости українського народу. Д-ій Зачиняєв не згожується з механічним роскладом коломийок в збірнику д. Гнатюка і одмічає брак відомостей, які б освітлювали коломийкову пісенну творчість—про побут, промисли, ступінь освіти населення, його музикальности, музичні інструменти і т. д. Так само не погожується д. Зачиняєв з определінням коломийок д. Гнатюка і його поглядами про ріжницю коломийки й козачка: д. Зачиняєв стоїть за утворення коломийки з козачка; не згожується він і з поглядом пр. Сумцова про незалежність коломийки од краковяка. Він признає в противність д. Гнатюкові залежність коломийок од старих пісень і доводить це цілим рядом прикладів. Інтересні уваги д. Зачиняєва що до коломийок на території російської України: коломийки, правда без цієї назви, зустрічаються в харьківській губ., не кажучи вже за місцевости близші до Галичини (наприклад—радомисл. пов. київ. губ). Творчому процесові утворення коломийок серед народу присвячує д. Зачиняєв кілька розділів своєї праці. Не згожуючись з етнографічними методами й прийомами д. Гнатюка, автор росправи признає за його збіркою велику вагу багатого й нового матеріялу пісенних текстів.

Историческій Вѣстникъ, кн. VIII, август.

У відділі *Критики й бібліографії* рецензії: 1) А. Я. на книгу «А. А. Шахматовъ. Корсунская легенда о крещеніи Владимира. Спб. 1906». (ст. 632—633) і 2) В. Р—ва на «Труды полтавской ученой архивной комиссіи. Вып. Ш. Полтава. 1907». (Ст. 649—650).

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Августъ. Часть XI.

В оттділі «*Критики и библіографіи*» широка рецензія П. Лаврова (ст. 391—401) на статтю Івана Франка «Beiträge zur Quellenkritik der Cyrillo-Methodianischen Legenden» в «Archiw für slav. Philol., XXVIII, 3.

Записки Императорскаго Харьковскаго Университета. 1907, книга I.

М. И. Носалевичъ. Матеріалы для исторіи студенчества харьковскаго университета за сто лѣтъ (1805—1905). Ст. 1—48. Статистичні таблиці числа студентів і їх поділу по стану, релігії та ин. на всіх факультетах і курсах харьківського університету з 1864—65 до 1887—88 років.

Slovanský Přehled. Čislo 10. červenec.

У відділі «*Ze slovanské poesie*» переклад чотирьох поезій Ів. Франка з його останньої збірки Semper tiro. До перекладу додано коротеньку передмову з портретом поета. Переклад і передмову написав Iiři Rubin. (Ст. 433—438).

В оддfestі *Rozhledy a zpravy* коротенькі звістки з політичного й культурного життя галицьких і російських украінців (ст. 476).

Варшавскія Университетскія Извѣстія. 1907, I—II.

Проф. И. П. Филевичъ. Изъ исторіи Карпатской Руси. Очерки галицко-русской жизни съ 1772 г. II. (1848 — 1866). Ст. 145—162. Пр. Філевич подає нарис історії галицької Украіни в глухі реакційні часи панування в Галичині намістника Голуховського. В II розділі своеї статті він оповідає про наміри Голуховського ввести латинську правопись замість кирилиці та гра-

жданки і про ту опозицію, яку ці проекти зустріли з боку вищого галицького духовенства. Властива писанням пр. Філевича заплутаність і неясність вислову, разом з прозорою тенденцією «общерусскаго единства», позбавлюють цю росправу ширшого інтересу й значіння.

Kwartalnik Historyczny, Organ Towarzystwa historycznego. 1907, Випуски II—III.

В відділі *Recenzye i sprawozdania* замітка Б. Лозинського (ст. 542—545) про статті Ів. Кревецького: 1) З виборчого руху в східній Галичині в 1848 році (Записки Наукового Товар. ім. Шевченка, LXX) і 2) Цуцилівська трівога в 1848 році (Науковий Збірник присвячений проф. М. Грушевському).

Варто зазначити, що цей орган польського історичного товариства у Львові завжди чомусь промовчує роботи й діяльність Наукового Товариства імени Шевченка, що розроблює, між иншим, питання близькі польській історичній науці. Занотовуючи дрібні факти з життя наукових товариств та інституцій в російській Україні, журнал ані слова не говорить про науковий рух галицьких українців. Ця неуважність, щоб не сказати більщого, до сусідньої галицько-української наукової роботи сягає до таких, наприклад, дрібниць, як передача назв українських наукових видань в польській транскрипції і з силою помилок. Не кажемо вже про те, що серед десятків рецензій на польські, чеські й російські книжкн в досить обширному подвійному випускові «Kwartalnika» міститься всього одна замітка про статті д. Кревецького. Таке ігнорування польським історичним товариством української науки можно пояснити хиба причинами, що не мають нічого спільного з безсторонньою наукою, яка повинна стояти далеко від політики й партійности.

„Русская Старина“. Кн. VIII, август.

Л. Ничпаевскій. Воспоминанія о харьковскомъ университетѣ 1823 — 1829 г.г. (Ст. 363 — 400). В своїх споминах

д. Ничпаєвський подає цілий ряд характеристик професорів харківського униворситету в його перші роки. Між иншими пригадує він і П. Гулака-Артемовського, що викладав тоді російську історію. Як лектор, Гулак відзначався красномовністю, і його лекції приваблювали багато слухачів, навіть зпосеред сторонньої публіки. Український поет не відзначався лібералізмом, про що свідчить його діяльна участь в релігійному товаристві при університеті, яке одбивало в собі ідеї відомого обскуранта Магницького. В загальних рисах пригадує д. Ничпаєвський про студентське життя тих часів, його звичаї й пригоди, про відносини студентів до професорів і проміж собою. Студентів було тоді біля 400, більшість їх—українці. Відносини між студентством панували дуже товариські, приязні, всі були між собою знайомі. Що до політичних поглядів та інтересів, то тут панував повний індиферентизм, який автор споминів поясняє впливом чужоземців, яких тоді багато наїхало до Харькова при заснованні університету. Взагалі спомини д. Ничпаєвського дають чимало цікавих подробиць до культурної історії Харькова й його університету в першій чверти XIX століття.

„Русская Мысль“, Книга VIII, августъ.

Н. Гусевъ. Павловцы. (Окончаніе). Стр. 1 — 20. В попередній книзі «України» ми передали зміст інтересної статті д. Гусева, про релігійний рух серед павловських селян і про ті утиски з боку адміністрації, які привели до грізного вибуху 16 сентября 1901 року. Тепер д. Гусев розсказує про самий цей вибух і про ті наслідки, які він мав для павловців. На думку д. Гусева в погромі церкви винні перш за все місцеві власти, які коли не спровокували отверто до цього, то потурали всьому, що могло наелектризувати і без того схвильованих сектярів. Так, наприклад, адміністрація, що не допускала жадної сторонньої людини до павловців, дозволила без усяких перешкод агітацію якоїсь темної особи, сектяря Мусія Тодосієнка, який екзальтував павловців проповідями про наближення судного дня. Під впливом

цих проповідей павловці почали ходити юрбами, співаючи псальми, по ближніх хуторах, сходитись на гуртові молення й читання євангелія і т. ин. Одного разу, підчас такої процесії, коли повз церкву проходила юрба чоловіків, та жінок та дітей душ в 500, на неї напав урядник з поліцією і почав бити людей. Сектярі попереду умовляли поліцію не битись, а потім, коли на них почали напирати ще дужче, повтікали до церкви-школи і тут познищували внутрішню обстанову. Так оповідають про подію автори «Начала жизни христіанъ». Як тільки чутка про погром церкви розійшлась по селу, збіглась юрба православних селян і разом з поліцією почала люто мордувати сектярів; одного вбито, багатьох покалічено. Кілька десятків душ було арештовано. Вони просиділи до суду 4 місяці в тюрмі. Підчас арешту бито їх без жалю, а в тюрмі морено голодом і теж бито не раз. Суд одбувся в Сумах при зачинених дверях, без участи присяжних. Вирок, перше ніж його оголосити засуженим, посилано на затвердження до Петербургу. З 68 підсудних 17 виправдано, 4 присужено до тюрми на сроки од 3 до 8 років, 1 до каторги на 4 роки, 5 на 8 років, 37 чоловік на 12 років і двох—на 15 років. Про цей процес В. Короленко висловився, що він своєю неправдою перевисшує навіть гомельський та кишиневський процеси. Згодом усіх жінок, які були засужені на цьому процесі, «помилувано», а з чоловіків тільки 15 пішло на каторгу, для 19 каторгу замінено поселенням. Каторжан заслали до Нерчинська і на Сахалін. Після суду становище сектярів села Павловки ще погіршало. До них приставлено двох жандарів і пристава, які повинні були стежити за ними, не дозволяти ходити один до другого, не допускати до них нікого і не перехоплювати листи. Цілих чотирі роки до павловців не могла навідатись ні одна стороння людина. Тільки в літку 1905 року посчастило побувати у них співробітникові «Рус. Вѣдомостей» д. Мельгунову. Із тих, що заслано до Сібіру, більшість живе там і досі. Так дорого заплатили павловці за «глум» над православною вірою.

Нові книжки.

Брати Грімм. *Казки*. Переклад Гр. Шерстюка. Полт. 1907 ц. 3 к.

А. Богумилъ. *Начальный періодъ народничества въ русской художественной литературѣ* (XVI—1812 г.). Кіевъ 1907 ц. 2 р. 20 к.

Bericht der ukrainischen sozialdemocratischen partei in Oesterreich und der ukrainischen sozialdemonkratischen Arbeiter-partei in Russland. Zum Internationalen Socialistischen Kongress in Stuttgart (1907). Lemberg. 1907. стр. 31.

С. А. Будиловичъ. *Можетъ ли Россія отдать инородцамъ свои окраины?* Корево Н. Н. Изданіе мѣстныхъ законовъ. Спб. 1907 г. ц. 50 коп.

Гадяцкі постуляти і гетьман Виговський (Анкета). Зібрав **В. Будзиновський**. Львів, 1907. стр. 69.

В. Винниченко. *Дрібні оповідання:* Дим, Темна Сила, Хто ворог?, На пристані, „Умірковаиий" та „щирий", Раб краси, Малорос-Европеєць, Голод, Честь, Ланцюг. стр. 204. 1907. Київ. ц. 50 коп.

В. Винниченко. *Великий Молох*. Пьеса на три розділи. Одбитка з журнала Літературно-Науковий Вістник. Київ. 1907 ц. 40 коп.

А. Вержбицький. *Прикмети розумової талановитости школярів*. Полтава 1907 ц. 5 коп.

Голубовскій П. В. Критико-библіографическій обзор трудовъ по древнѣйшему періоду русской исторіи. Кіевъ. 1907. 38 стр.

Доклад української Соціал-демократичної Робітничої Партії Росії Міжнародньому Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. стр. 16 Львів. 1907.

Д. Еварніцькій. *За чужий гріх* стр. 461. Екатеринославъ 1907 ц. 1 р. 50 коп.

Журналы агрономическаго совѣщанія при Кіевской губернской управѣ 28—29 мая 1907 года съ участіемъ представителей потре-

бительскихъ обществъ Кіевской губерніи. Подъ редакціей **В. М.** *Сазонова.* стр. 61. Кіевъ 1907.

Етнографічний збірник т. XIX, видає етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка. *Коломийки.* Зібрав **Володимир Гнатюк.** т. III. Львів 1907. стр. 251; ц. 2 р.

А. Зачиняевъ. Объ эпическихъ преданіяхъ Орловской, Курской и Воронежской губерній. С.-Петербургъ. 1907 стр. 25.

Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ивана Яковлевича Рудченка. Одбитка з журнала „Украіна" 1907. Київ.

Кирило Малецький. *Терновымъ шляхом*; поема. Львів. 1907.

А. Е. Крымскій. *Древне-кіевскій говоръ.* Спб. 1907. (Оттиски „Извѣстій отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ" 1906 года).

В. Г. Ляскоронскій. *Русскіе походы въ степи въ удѣльно-вѣчевое время и походъ князя Витовта на татаръ* въ 1399 году. Спб. ц. 75 коп.

Лекціи по исторіи русскаго языка. Ординарнаго профессора Императорскаго Казанскаго университета **Е. Ѳ. Будде.** $190^6/_7$ академическій годъ. Казань 1907 стр. 253 ц. 2 р. 50 коп.

Нові руські посли. Таблья з 30-ма рускими послами до державної ради. Ц. 30 сот. Львів. 1907.

И. Фр. Павловскій. *Къ исторіи Полтавскаго дворянства.* 1802—1902 г. Очерки по архивнымъ даннымъ съ рисунками. Томъ II. Изданіе Полтавскаго дворянства. 1907 ,Полтава, стр. 303 и приложенія—I—XVII. Ц. 1 р. 50 коп.

С. Петлюра. *Про союз (спілку) українських актьорів.* Одбитка з журнала «Украіна». Київ 1907 стр. 17.

М. Порш. *Із статистики України.* Одбитка з журнала „Україна". стр. 26 Київ 1907 р.

Видавництва „Просьвіта" у Львові:

«*Невинна*». Оповідання **Ів. Левицького.**—Воздушними шляхами. Розвідка Ярослава Весоловського. (З іллюстраціями). ч. 325.

Павло Полуботок. (Збірка). Зміст: Ст.—Руданський Павло Полуботок. — Цар Петро I у гетмана Полуботка. Картина Волкова. Яр. В—ий—За вольности України. О. Стороженко—Вуси. ч. 326.

І. Любиш - Кощуров. *В турецькій неволі.* Вільний переклад з російського ч. 327.

Петро Огоновський. *Учебник Аритметики для низчих клас шкіл середніх*: Часть II (на III і IV кл.) Видане друге.

В. И. Рѣзановъ. *Памятники русской драматической литературы. Школьныя дѣйства* XVII—XVIII в. Приложеніе къ изслѣдованію. „Изъ исторіи русской драмы". Нѣжинъ. 1907 стр. 327.

Старицькі (отець і донька). *Богдан Хмельницький (Перед бурею)*. Історична повість. Львів, 1907 стр. 197. Накладом В. Будзиновського.

Е. Ткаченко-Петренко. Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ. Одбитка з журнала „Украіна". Стр. 41. Киïв. 1907.

Словáрь Украі́нськоï мови. Зібрала редакція журнала „Кіевская Старина". Упорядкував, з додатком власного матеріалу. *Борис Грінченко*. том I. А—Ж. випуск I. У Киïві, 1907. Предисловіе Грінченка.

Mychajło Jackiw. *„Dorycki Kruzanek"*. Przetłumaczył z ukraińskiego *Sydir Twerdochlib*. Lwów 1908. str. 120. В книжці уміщено 19 оповідань

Памяти Івана Тобілевича (Карпенка-Карого).

† *2 сентября.*

Смерть Карпенка-Карого—значна втрата для української драматичної літератури і української сцени. Не стало справжнього талановитого письменника, справжнього драматурга і артиста. Ми підкреслюємо слово *справжнього*, бо Карпенко-Карий, і як драматичний письменник, і як сценічний діяч, був визначною, помітною величиною, що полишила після себе замітні сліди в українському драматичному письменстві і на українській сцені. Ні історик нашої літератури, ні історик нашого театру не мине фигури Карпенка-Карого: його драматична творчість, що стала вже вартістю нашої літератури, придбає собі визначне місце серед здобутків останньої і довго ще служитиме за матеріал для студиювання з боку наших критиків та істориків літератури; його діяльність на українській сцені, як одного з корифеїв нашого театру, як талановитого артиста, творця багатьох типів нашої драматичної літератури, має також всі данні за те, щоб привабити до себе увагу історика нашого театру і безпосередніх діячів останнього—українських актьорів. Таким чином, смерть Карпенка-Карого не є повним забуттям його ймення, його памяти і літературно-сценічної спадщини. Ні! І перше, й друга й остання сходять на сторінки історії і зберігатимуться — одна довше, иньші меньше—в памяти нашій і тих поколінь, що прийдуть слідком за нами. Карпенко-Карий не може боятись, як «Человѣкъ» із

драми Андреєва «Жизнь Человѣка», що його скоро забудуть і він згине з памяти людської. «Твори, події переживають це нікчемне старе дрантя, що ми звемо його тілом»—зауважує той самий «Человѣкъ» із видатної драми видатного письменника, повторяючи невмирущого Петрарку, що «*душу*» свою хотів залишити в великому «*ділі*», і инших геніїв думки людської, що протягували руки і всміхались иньшим велетням і тітанам її, на яких вони сподівались, яких вони народження передбачали і пророкували. Ту-ж саму думку, тільки инакше зформуловану, висловлює Мирон в одному з гарних драматичних малюнків Карпенка-Карого—«По над Днипром»: «Люде умирають—ідеї вічні». Звичайно— не всі. Одні, зазначені печатію генія—довше і часто сумежать з безсмертям; инші—менче. Але характерною рисою кожного талану є те, що *його* ідеї не умирають разом з ним, а залишаються поміж людьми і, намагаючись втілитись в живі форми, прибрати реального змісту, нагадують їм про того, хто їх витворив, кому вони завдячують своєю появою на світ і тим чи иньшим впливом на життя людське. Так і з Карпенком-Карим. *Ідейний* бік його життя, поскільки він виявлявся в його драматичній творчости і сценічній діяльности, переживе його. Иньше питання, до якої категорії, що до довговічности, зарахувати ідеї нашого письменника, котрого такий гострий критик, як І. Франко, назвав «першим нині майстром на полі української драматичної літератури». Відповідь на це запитання можно дати тільки після докладного і строго-обьективного аналізу цілої творчости Карпенка-Карого і такої ж обьективної оцінки його діяльности на українській сцені, як артиста, як творця артистичного, що по загальному признанню театральної критики стоїть в одній лаві з такими корифеями нашої сцени, як Заньковецька, Саксаганський, Кропівницький, Садовський. І ми певні, що безстороння наукова критика, критика «без зерна неправди за собою», виконає свій обовязок перед памятью померлого письменника, подавши вірну характеристику його драматичної творчости і встановивши вартість та житьову цінність тих ідей, якими керувався наш драматург і якими пронятi всі його твори. Присвячуючи ж свою посмертну сільветку

памяти небіжчика, написану ad hoc, під вражінням самого факта смерти його, ми не можемо ставити собі широких завдань і обмежимось лише тим, що нагадаємо в загальних рисах літературний образ Карпенка-Карого і те позитивне значіння, яке має його драматична творчість в історії нашої літератури, а сценічна діяльність—в історії нашого театру.

Коли правдою є той погляд на штуку, що вона повинна одбивати в собі життя, організуючи в собі це одбивання, ідеалізуючи життя в його дійсности і, таким чином, організуючи повсякденний побут, повсякчасний лад його, то, власне, про драматичну творчість Карпенка-Карого можно сказати, що вона була реальним одбитком життя нашого народу, його інтересів, його псіхології і широкого комплексу вподобань,—живим одбитком живого життя. На великий жаль, не всього. Рами своєї палітри Карпенко-Карий не роздвинув так широко та просторо, щоб на ній одбилось все життя нашого народу, ріжних соціальних групп його та класів. Але в тих межах, які вподобав собі драматург, його малюнки, иноді оброблені до найдрібніших деталів, иноді тільки з ледве зазначеними контурами, але і в тому і в другому разі виконані сміло, з знанням тайн художньої творчости і соціально-псіхологичних та побутових рис самих обьектів останньої,—ці малюнки вийшли з-під пензеля справжнього майстра й художника слова.

Межи і обьекти драматичної творчости Карпенка-Карого—то наше село, бідне, обшарпане село з тисячами злиднів, що визирають з кожної хати, з темною хмарою темноти, що застилає собою і душу, і мозок селянина. Перечитуючи драми нашого письменника, бачиш, які чорні духи звили собі кубло в селянському життю і зробили з нього пекло, якийсь, прямо таки, зачарований круг, з якого так тяжко вийти селянинові, в якому він часто гине і від матеріальних злиднів, і від власної несвідомости та непорадности, що, як рослина з землі, виростають з тих злиднів. Панорама селянського життя, намальована Карпенком-Карим, тяжка, повна чорних фарб. Злий геній села втілився в ріжних аблакатів, сельських, волосних писарів, корчмарів, заможних дуків, крутіїв-експлоататорів і иньших пьявок в подобі люд-

ській. Вони ссуть селянина; міцним, дужим кільцем вони обвивають все його життя; на кожному кроці він здибає їх, і треба надзвичайною силою володіти, щоб відчути в собі сміліcть підняти протеста проти цих духів тьми. Своїм отруйним подихом вони псують здорове повітря села, прищеплюють йому деморалізацію—і село дегенерує, витрачуючи свою силу марно, часто без тями, без розуміння того, що ще один крок, один мент такої залежности од генія зла—і воно опиниться в безодні, в тій самій пащі, відкіля воріття вже немає. Иноді здається, що просто якийсь фатум тяжить над селом, і коли ви починаєте читати драматичний твір письменника і розгортаєте перші сторінки його—ви передчуваєте, що ось зараз ви надибаєте на якусь темну фигуру, знайому вам з життя і похожу на якусь многоліку мару, що лежить незримо біля кожного нашого села, чатує на нього і дивиться своїми страшними баньками, щоб затьмарити промінь світла, який, дивись, блисне несподівано серед села, часто-густо тільки на те, щоб закритись тією хмарою, яку пильно і старанно насувають герої ночі і темряви. Карпенко-Карий майстерно змалював цих «духів тьми», і їх фігури вирисовуються нам в більш конкретних образах, ніж позитивні типи його драм та комедій. Самим життям, реалізмом віє од них; вони не таки штучні, якими часом виступають типи з позитивними рисами. І в цьому велика заслуга нашого драматурга. Ще ніхто з українських драматичних письменників не вмів так реально, з таким знанням псіхології села, його інтересів, його боротьби і найдорожчих мрій, підійти до тих, кого найбільше на нашій Україні, чиє життя та інтереси надають домінуючий тон життю нашого народа. Ми не помилимось, коли скажемо, що творчість Карпенка-Карого в сфері нашої драми—то резонатор нашого села, то талановитий і здебільшого правдивий малюнок його, а пьеси автора «Бурлака», «Чумаки», «Розумний і дурень», «Сто тисяч» «Мартин-Боруля», «Суета», «Хазяїн», «По над Дніпром»—артистичні, історичні памятники з життя нашого села, по яким історик зможе студіювати життя наших селян в останніх десятеліттях XIX ст., постільки, звичайно, по-

скільки він може користуватись в своїх студіях матеріалом з красного письменства.

Але користуючись продуктами драматичної творчости нашого письменника, як цеглами для збудовання історії тих психичних типів, що виросли з матеріального життя нашого села, історик літератури мусить, як і кожен архітект, не піддаючись іллюзіям першого вражіння, обережно і вдумливо піддати критиці той літературний матеріал, який міститься в творчости Карпенка-Карого, і вже після «испытанія» вживати його для будівлі історії нашої літератури. І от, переглядаючи галерею психичних типів, змальованих нашим драматургом, ми, в становищі історика літератури, здивовано констатували б в ній брак цілого ряда типічних фигур, створенних останніми десятиліттями. Це—фигури селянської голоти, як класа, як цілої соціальної групи, з властивими їй психологією, психичними рисами, соціальними і політичними змаганнями. Карпенко-Карий якось не звернув уваги на цю группу, не дивлячись на те, що вона за останнє десятиліття давала про себе знати иноді в бурхливих і грізних і в кожнім разі в помітних для обьективного спостерегача формах. Лише епізодично, між иншим, він згадав про неї в своєму «Хазяїні». Стати за тему, за самостійний обьект драматичних концепцій в творчости нашого драматурга вона не стала. Не привабила також до себе творчої уваги письменника і та боротьба, яку веде робочий клас за здобуття нових умовин життя, в якій концентрується весь зміст його життя і яка дає так багато вдячного матеріалу, ледве тільки зачепленого в світовій драматичній літературі, для драматично-літературних будівль і концепцій. Сфера інтересів Карпенка-Карого лежала по-за межами нових інтересів села і нових настроїв його. Він не цікавився сімфонією могутніх массових звуків з боротьби селян за землю, массових змагань і коллективних заходів. Коли иноді й зустрічається в його творах цей елемент, то він має, як ми сказали в горі, епізодичний характер, а ті, з чиїх грудей вириваються ці згуки, наділені рисами такого безсилля, такої малої активности, що здається, наче ті згуки так і замруть в їхніх грудях і ніколи не стануть згуками побіди і сили живої

(«Бурлака», «Чумаки», «Хазяїн»). Більше цікавить нашого драматурга індівідуальне життя селянина, його психика, його інтереси, його індівідуальні змагання і переживання ріжномаїті, що створюються зовнішніми обставинами. В цій сфері автор дійшов до такого ступня, що його справді можно вважати «битописателем» селянського життя, досвідченим знавцем головних психичних моторів останнього і досконалим майстром в змалюванню ріжномаїтих його виявлень,—«битописателем» більш правдивим, більш реальним, ніж всі попередні драматурги, без тих сантіментально-романтичних тенденцій, якими так грішили останні. Власне в тому, що автор прищепив нашій драмі *реалізм*, здоровий житьовий реалізм, міститься заслуга Карпенка-Карого перед нашою драмою. Як реаліст в змалюванню типів, Карпенко-Карий не міг також не звернути уваги на ті соціальні і економичні обставини, серед яких доводиться чинити і виявлять своє *я* його героям, матеріальне «битіе» котрих накладає свій могутній одбиток на їх псіхику, на свідомість, на цілий коплекс їх переживань і інтересів. До Карпенка-Карого цим моментом гребали наші драматурги, а коли й допускали його в свої твори, то занадто в мікроскопічних дозах. Карпенко-Карий пішов далі їх що до введення соціально-економичних мотивів в драматичний твір, взявши за зразок в даннім разі західно-европейських драматургів. Пьеси Карпенка-Карого є спробою пояснити в артистичній формі причини особистих незгод чоловіка, поскільки останні залежать од соціально-економичної структури громадянства. І хоч спроби ці не дають часто бажаної відповіді на запитання про причини тих незгод, все ж вони дають імпульс до думання, до визначення і установлення того шляху, по якому мусить прямувати думка, щоб дійти, як «ниточка до клубочка», до першої причини, до джерела болючих психичних переживань героїв пьеси. Дякуючи цьому, і читач і глядач пьеси Карпенка-Караго легко і, звичайно, цілком логічно робить висновок з моралі «Бурлаки», що незгоди героя цієї пьеси тісно звязані з тим соціальним грунтом, з тим політичним ладом, де мають можливість здебільшого безкарно виявляти свою злую волю соціально-політичні пьявки в особі «старшини» і ин-

ших живих атрібутів сучасного соціально-політичного ладу. Роблючи такий висновок, що до першої причини тернистих кроків героїв «Бурлаки», глядач разом з тим наділяє цих героїв більш позитивними рисами, ніж наділив їх сам автор, і, напр., фігура самого бурлаки виростає в його уяві до розмірів узагальненого сімвола протестанта³ проти соціальних кривд, проти утиску, не дивлячись на те, що Карпенко-Карий паче й не хоче допустити до цього, примушуючи Бурлаку шукати захисту од старшини та правди у особ такоїж самої категорії, до якої належить і «старшина», тільки на ранг вище од останнього.

Не менче помітною заслугою реаліста-драматурга є також і те, що він не пішов в своїй творчости утертою дорогою стопцьованих шабльонів в змалюванню кохання, котре не займає в його драмах, особливо останніх років, так багато місця, як у инших драматургів, де цей момент був головним елементом драми, nervus rerum останньої, виростаючи часами до таких величезних розмірів і набираючи таких сантіменталістичних рис, що поривалась всяка можливість уявляти їх чимсь можливим і нормальним. Сантіментальні драми з довгими діалогами на тему про кохання мали величезне негативне значіння для розвитку нашої драми, глушили, вбивали її, і коли, нарешті, остання позбулась шкодливого елементу, то мусить в цьому завдячувати тому ж таки Карпенку-Карому. Не дивлячись, однакож, на це, образи кохання, а особливо жіночого, ріжномаїті гамми емоціальних переживань залюблених істот змальовано автором в деяких пьесах (напр. «Безталанна») так гарно, вірно і з таким чуттям художньої міри, що образи ці стають сімволами, типовими фигурами, яких годі знайти в инших творах нашої драматичної літератури. До таких образів треба зарахувати «Софію», з її ніжною, вірною любовью подружнього життя, і антипод її «Варьку»—живе втілення гарячаго, як полумья, і бурхливого кохання; яке, щоб дійти до свого логічного кінця, не зупиниться ні перед якими жертвами, звязаними з стражданням і горем других.

Чудово змалював Карпенко-Карий образ «Наймички», і хоч псіхологічні процесси в поведінні цієї героіні не завше вяжуться

з логікою і розвоєм дії, але пластичністю оброблення, виразністю де-яких рис з переживаннів любовного почуття до Панаса і тих життьових умов, в які кинула її доля нещаслива, «Харитина» залишиться одним із кращих жіночих типів, не тільки з галлерії Карпенка-Карого, а й цілої української драматичної літератури. Та геніальна інтерпретація цієї ролі з пьеси нашого автора, яку надає ій Заньковецька, ще більше приваблює увагу до страдальческього образа «нещасного кохання», одкриваючи всю силу талану і уміння драматурга заглядати глибоко в душу своїм героям.

Нам довелося б довго спинятись над так зв. родинним елементом в драмах Карпенка-Карого, коли б ми схотіли, хоча б в загальних рисах, згадати про ті правдиві малюнки, які він подав з родинного життя. Межи нашої посмертної сільветки не дозволяють нам цього. І через це доведеться тільки обмежитись констатуванням самого факта, що в особі Карпенка-Карого українська драматична література мала найкращого знавця родинних відносин і ріжномаітих ньюансів родинного життя. Особливо гарно й тут, як і в иньших сферах, авторові пощастило на змалювання негативних особ сімьї, як от «свекрух» то що (напр. в «Безталанній»).

Беручи матеріалом для своеї творчости факти з сучасного життя селянина, з псіхичних його переживаннів, звязанних, як ми казали в горі, з матеріальними обставинами цього життя, Карпенко-Карий звертався також і до нашого минулого, де так багато великих драматичних моментів, де ці моменти, звиваючись одне до одного, створюють одну велику трагедію—історію нашого краю. На сторінках її записано багато крівавих жертв і героічних зусиль, що кінчилися нашою політичною руіною і катастрофою. Ця історія надзвичайно вдячна тема для національної драматичної штуки. На превеликий жаль, ніяка галузь нашої національної штуки, ні в сфері красного письменства, ні в сфері малярства, пластики, ні в сфері музикальної штуки, не користувала з цієї невичерпаної криниці, як слід, для свого творчого натхнення. Те, що ми маємо справді цінного в сфері чистої

поезії—належить тільки Шевченкові, в сфері музики—Лисенкові. в сфері драми—Старицькому і Карпенкові-Карому. «Що було—те мохом поросло», «Сербин»—або «Лиха іскра поле спале, слід оставе» і «Сава Чалий»—ось три пьеси нашого драматурга, матеріалом для котрих були події з давнього більш-менч «былого» нашої історії. Найбільш вартою з боку літературного—є остання пьєса, мабуть чи не найкраща з усіх історичних пьєс нашого убогого театрального репертуара. Але те, що вона є одніею з найкращих пьєс театрального репертуару, не завважає ій мати великі дефекти з погляду чисто літературного. Головного героя трегедії Карпенка-Карого змальовано в ній трохи не суцільно. Фігура його вражає суперечностями, контрастами. Конфлікти, що виринають в душі героя, кінчаючись катастрофою його планів і мрій, не викликають в душі читача і публіки театральної глибоких псіхологічних процессів, звернутих сімпатичним своїм боком до «Савви». Центральну фігуру трагедії змальовано, таким чином, невдало і незахоплююче. За те инші персонали трагедії, як Гнат Голий—цю стихійну силу нашого народу, що так її багато таілось у нього, та тільки, на жаль, вибухаючи в гострих формах а часто в нестямі, вносила деструктивний елемент в його історію і часто була причиною трагічних для нього подій,—цю, кажемо, фігуру змальовано в цілий могутній свій зріст, пластично, колорітно і вірно до історичної правди. Та як би там не було, проби драматичної творчости нашого драматурга в сфері історичних художницьких композіцій можуть заняти визначне місце серед нашої історичної драматургії, а в порівнанню з иншими творами останньої їх можна поставити навіть на першому плані.

Звертаючись до драматичної творчости помершого драматурга, взятої в цілому, ми мусимо скваліфікувати її, як високо-талановиту і відповідаючу основним вимогам драматичної штуки. Драми Карпенка-Карого—справді дії, з логічним розвитком їх, з умілою коллізією дієвих особ і життєвою правдою тих мотивів, якими керувався автор при написанні своїх творів. Вони сценічні, як ніякого иншого автора, коли не рахувати Старицького. Вони живі, ак-

туальні, як живими і актуальними в повсякденному житті є ті події, ті психічні явища, артистичною відбудівлею котрих вони являються. Вони народні, бо темами для них є життя народне з його радощами і злиднями, що мають місце в життю нашого народа і переважно селянських масс його. Цій «народности» драм Карпенка-Карого в значній мірі допомогає метод автора вводити в них силу етнографічного і побутового матеріала, одначе з почуттям художницької міри без надмірного накопичування останнього. Все це робить з продуктів драматичної творчости Карпенка-Карого цінне придбання для української драматичної літератури, а самого автора—визначною фігурою серед галереї українських драматичних письменників. Та роля, яку відограв Карпенко-Карий в розвою нашого драматичного письменства, по заслузі може бути оціненою тільки згодом, в світлі обьєтивної критики. Можно не згоджуватись з напрямком творчости письменника; можно закинути йому, що ті ідеали, до яких стремлять його герої («Суєта», почасти «По над-дніпром»), не широкі, часто буржуазні і обмежуються лише індівідуальними інтересами власного добробиту та счастя; можно відчувати невдоволення з письменника за те, що він не відгукувався на численну силу важливих питаннь того ж самого селянського життя, яке він так укохав, що він пройшов мимо того, що кричало про себе, що вимагало чуйної творчої уваги; можно, нарешті, зробити закиди, що де які фігури пьєс змальовано занадто тенденційно, неправдиво, або однобічно (так, напр., неприємно вражають фігури євреїв, які сливе чи не у всіх пьєсах виступають шахраями, визискувачами, взагалі наділеними негативними рисами),—але разом з тим не можно не признати, що автор в зазначених і укоханих ним межах драматичної творчости досяг справжнього майстерства, як ніякий з сучасних драматургів українських. В цих межах він справді був художником з великим драматичним таланом, майстром слова і знавцем того, про що писав. От через ці то причини твори Карпенка-Карого і стали одними з найкращих пьєс нашого репертуара театрального. Та певно ще й довго будуть такими, хоч, звичайно, не всі і не однаково довгий час!

Але смертю Карпенка-Карого, як драматурга-письменника, не вичерпується все значіння його втрати для громадянства вкраінського. В особі небіжчика зійшов в могилу заслужений діяч украінськоі сцени, один з організаторів-піонерів і корифеїв нашого театру, талановитий, досвідчений актьор, що сливе добру половину свого життя оддав рідній штуці. Для історика нашого театру імья Карпенка-Карого—має сливе однакову ціну, як і імена инших наших театральних корифеїв: Кропівницького. Старицького, Садовського, Заньковецької і Саксаганського. Коли він менше потрудився в справі організації театру, то всеж таки він має однакове значіння із згаданними діячами, як один із творців нового украінського театрального репертуара, як один із тих каменярів, що вміло клав міцні артистичні цегли під будівлю нашої театральної штуки і сам своєю гарною талановитою грою давав живі зразки ріжномаїтих ролей. Як артист—Карпенко-Карий займає місце трохи нижче, ніж більш талановиті його брати: Садовський, Саксаганський, абож Кропівницький та Заньковецька. Але всеж він—визначна, імпозантна фігура серед украінських актьорів. І власним безпосереднім, природним таланом, і довгим досвідом та працею над самим собою він створив з багатьох ролей украінського репертуара цілу галерею типів, що стали зразком для наслідування з боку актьорів украінської сцени. Головна риса актьорського талану Карпенка-Карого це—простота інтерпретації, вдумливість в псіхологію персонажа і гнучкість. Хоч більш відповідають йому комічні аплуа, здебільшого побутового характеру і людей старшого віку, але не менш вдатно і талановито виходять у нього і ролі лірічні. особливож ті, в яких є елемент юмору. Той, хто бачив Карпенка-Карого в ролі «Калитки» або «Мартина Борулі», ніколи не забуде враження од його чудесної гри в цих ролях. Ми не помилимось, коли скажемо, що власне оці ролі були найкращими з усіх, в яких тільки він виступав. Але справедливість вимагає од нас признати, що печать талану і справжнього артистичного натхнення лежала і на таких ролях Карпенка-Карого, як «граф Пото-

цький» (Сава Чалий), Виговський (Богдан Хмельницький), «Возний» (Наталка-Полтавка) «Михайло» (Бурлака) та инші.

Таким в загальних рисах виступає перед нами образ померлого драматурга і те позитивне значіння, яке мала вся його літературна діяльність для української драматичної літератури, а сценічна—для української сцени. Як бачимо з поданного нами короткого нарису, образ цей—досить імпонуючий і носить в собі всі риси талану і творчої сили. І здається дивним, що він належить чоловікові, що скінчив тільки городську школу, довший час був чиновником «поліцейскаго управленія», не мав формальних діпломів освітних і всіми умовинами свого життя засуджений був порсатись за канцелярськими столами і ніколи не досягти тієї слави та популярности, що випала на його долю. Біографія Карпенка-Карого дає ще один доказ, що справжній талан вміє вибирати собі дорогу, торує шлях для свого розвитку і тією великою силою, що таїться в ньому, нищить всі ті перепони, які кидає йому під ноги мачуха-доля.

В кінці нашої замітки ми не можемо не згадати, що Карпенко-Карий був співробітником «Кіевскої Старини», що виходила перед «Україною», і умістив на її сторінках дві свої пьеси «По над Дніпром» і «Сава Чалий».

С. Петлюра.

З українського життя.

З діяльности українських політичних партій перед виборами. Українські кафедри по вищих школах на Україні. Репресії проти українських газет та інституций.

Час передвиборочої кампанії знаменується незначним розвитком діяльности з боку українських політичних партій. Помітно якусь апатію, інертність. Газети українські, що подавали досить докладні і численні відомости про рухливість українських політичних партій за часів передвиборочої кампанії до другої Державної Думи, тепер мало не мовчать про це, і тільки коли не коли промайне по них звістка, що нагадає про істнування тієї чи иншої української політичної організації. Очевидно, загальна політична сітуація в країні поклала свій глибокий відбиток і на українські національні організації, примусивши де-які з них піти «в подполье», а инші—скоротити свою діяльність до підтримання того status, в якому їх застали роспуск другої Думи Державної і та політична сітуація, що запанувала після цього акта урядового.

Що дадуть нові вибори Україні, яких заступників вона матиме в третій Думі Державній — ось ті питання, які стоять тепер перед кожним свідомим українцем і відповіді на які він даремне став би шукати в настрої українських народніх масс і тих політичних організацій, що, являючись ідеологами і активними виразниками їх інтересів, могли б фіксіровати ці передвиборчі

настрої. Становище, на якому стоять *масси* українського народу що до виборів, не піддається точному «учоту» і фіксації. З одного боку бойкотистська свідома течія і пассивне відношення, з другого боку тенденція брати участь в виборах і, не дивлячись на кастрацію виборочого закону, що позбавила власне *масси* нашого народа виборчого права, зробити все, щоб голос, справжній народний голос, лунав в народному представництві. Яка течія в решті решт одержить побіду—відповідь на це запитання можуть дати самі вибори, що починають уже в перших своїх стадіях відбуватись на Україні. Однакож не можно не зауважити, що українські політичні партії, поскільки це в їх силі, вживають повних засобів, щоб здорова *виборча* течія взяла верх над бойкотистською, а активні передвиборчі заходи розбудили од апатії та інертности масси нашого народа і викликали їх на живу акцію та живу діяльність. В цьому ж таки напрямку впливала на наші масси і українська преса, що з самого початку нової політичної сітуації заняла активну позіцію що до виборів і не переставала час від часу, а останніми часами раз-поз-раз нагадувати нашим виборцям про їх виборчі права і про необхідність скористуватись ними в тих цілях, щоб провести в Думу Державну хоч де-кільки справжніх заступників народних. На сторінках двох українських органів, «Ради» і «Слова», містилися докладні статті, що виясняли необхідність активної участи ріжних класів і групп нашого громадянства в виборах з відновідною апологією та аргументацією виборчих позіцій кожної з українських політичних партій з-окрема. На сторінках згаданих же газет містилися також і коротенькі звістки про діяльність кожної з цих партій в передвиборчу кампанію і про ті активні заходи, які ними були вжиті, щоб остання відбувалась як мога організованніш та дала бажанні для кожної партії результати.

На підставі поданних українською пресою, а також і російською (головно «Товарищъ» і «Кіевскія Вѣсти») відомостів, можно з певністю сказати, що найбільше заходів для розбудження політичної свідомости і викликання наших масс народніх до передвиборочої боротьби поклала українська соціал-демократична

робітнича партія. Цією партією скликана була передвиборча загально-партійна конференція, на якій встановлено було цілий ряд резолюцій в справі передвиборчих блоків і партійної передвиборчої тактики. Не подаючи тут тієї резолюції конференції, в якій остання виясняє своє принціпіальне становище що до виборів, наведемо тільки ту частину її, в якій іде річ про передвиборчу політику У. С. Д. Р. П. до других партій, як українських так і російських. Конференція в цій справі постановила:

«Вжити всі заходи для того, щоб на всіх стадіях виборчої боротьби, по всім виборчим куріям всі соціал-демократичні партії, без ріжниці національности, виступали спільно. По робочій курії ні з ким, крім соціал-демократичних організацій, українські соціал-демократи вступать в змови не будуть. В куріях селянській, городських виборців другого разряду і дрібних земельних власників укранські соціал-демократи вступають в змови з усіма лівими організаціями, коли буде загрожувать чорносотенна небезпека. В курії великих земельних власників і городській першого разряду українські соціал-демократи участи в виборах не будуть брати, а подаватимуть свої голоса за демократичних кандидатів. Технічі змови з усіма опозіційними організаціями можливі тільки в останній стадії виборів, в губернських виборчих зібраннях і на перебалотіровках в городах, що окремо посилають послів до Думи» (Слово» ч. 12—13). Аналогічного змісту резолюцію винесено також повітовими і краєвими конференціями Укр. с. д. р. п., які відбулися, як подають газети «Товарищъ», «Рада», «Слово» і ін., на Полтавщині—в Пирятині, Прилуках і Золотоноші, в Острозі—на Волини і Козелецькому повіті Черніговської губернії.

В звязку з цими постановами місцеві організації укр. с. д. р. п. увійшли в зноси з иншими соціалістичними організаціями, що працюють на Україні, заклавши разом з ними інформаційні бюро для передвиборчої кампанії. Таке бюро засновано, як подає українське «Слово» з «Volkszeitung'a», в Полтаві, до якого увійшли представники місцевих комітетів укранської с. д. р. партії, Бунда, українського союза («Спілки»), Р. с. д. р. п., а та-

кож і в Киïві. До киïвського передвиборчого соціалістичнаго бюро увійшли, крім представників згаданих організацій, також і представники од центрального бюро киïвських професіональних союзів.

Та хоч укр. соц. дем. роб. партія і жваво береться до виборів, витрачаючи чи мало ініціативи та енергіï, ледве тільки чи пощастить ій провести свого кандідата до Думи Державноï. На перешкоді цьому стоïть виборчий закон, що сливе цілком позбавив виборчих прав селянські та робітничі масси. На цілу Украіну робітники не мають права провести свого власного заступника въ Державну Думу. Більшість виборців на останній стадіï виборів забезпечена за великими земельними власниками, які, звичайно, не попустять, щоб до Думи пройшов справжній заступник народніх інтересів, інтересів демократіï. На 1105 губернських украінськихъ виборців од селян по новому закону буде 235 і од робітників 24, цеб то разом 23%. Досить тільки оцівити значіння цієï цифри, щоб прийти до того висновку невтішного, що справа селян та робітників на нових виборах буде програна на користь великих земельних власників. Єдине, що забезпечує новий закон за селянами, це те, щоб губернські виборчі зібрання вибрали обовязково по одному представнику од волосних сходів з кожноï губеріні. Але, як цих представників будуть вибирати виборці губернські, білшість котрих складатимуть поміщики, то наслідок виборів од селянськоï куріï залежатиме, таким чином, цілком од представників великоï земельноï куріï. 99% проти 1%, що поміщики виберуть такого з поміж селян до Державноï Думи, який буде стояти на ïхньому боці, або не матиме виразного демократичного обличча. Правда, може бути й кращий вихід з такоï прикроï стітуціï, а власне, щоб усі селянські виборці одмовлялись ставити свою кандідатуру, крім призначеного ними чоловіка, демократичного і справжнього оборонця народніх інтересів. Не можно не згодитись, що такий гостроумний вихід справді міг би бути на руку інтересам селянства і демократіï, але чи виявлять селянські виборці стілько горожанского розвитку і політичноï свідомости, скільки вимагається од них виборочю коньюк-

турою, з певністю не можно сказати. Таким чином, політична фізіономія 8 будучих членів Державної Думи од українських селян—річ не певна: про неї не можно сказати наперед нічого ясного.

Передвиборчі заходи української соціал-демократії мають, таким чином, більше організаційне значіння, ніж безпосереднє для наслідків виборів в смислі проведення до Думи Державної партійного кандідата. Щож до резолюцій цієї партії в справі тактики виборчої, то ледве чи можно додержувати їх під час цілого виборчого періоду, не ступивши а ні на крок од них. Логіка виборчої коньюнктури примусить партійних діячів на селах вступати в порозуміння з иншими несоціалістичними партіями не тільки на останній стадії виборів, як каже резолюція про блоки, але певне й раніш, напр.—в стадії повітових виборів. Само собою зрозуміло, що й та картина виборів, яка малюється органом українських робочих масс «Словом», а власне, що на Україні виступатимуть окремо три блока: соціалістичний, вірніш соціал-демократичний (бо, як відомо, соціалісти-революціонери вибори бойкотують), кадетській, до якого треба зарахувати українських домократів-радикалів, і блок правих партій,—не завше і не скрізь матиме місце, замінившись подекуди більш тіснішим порозумінням, а може й одностайним виступом перших двох блоків проти чорносотенного.

З других політичних українських партій, що виявляють доси хоть якесь життя та інтерес в спр́аві виборів, треба згадати українську демократично-радикальну партію. Про її діяльність орган української інтелігенції «Рада», що старанно одмічає кожен крок і кожен акт українських демократів-радікалів, за останні два-три місяці подала одну тільки звістку, з якої можно було довідатись, що партія наміряється брати участь в виборах. «Цими днями, пише «Рада», відбулась конференція у. д.-р партії для рішення питання про вибори до Державної Думи. Конференція ухвалила, що партія бере живу участь у виборчій кампанії. Питання про блоки викликало великі дебати, після яких було ухвалено резолюцію, що:

1) Партія виступає самостійно там, де має надію провести власного кандідата в Думу і

2) Партія виступає цілком самостійно також тоді, коли нема ніякої надії провести в Думу прогрессівного з погляду партії кандідата, цеб то такого, який взяв би на себе обовязок обстоювати в Думі українську школу;

3) У всіх инших випадках партія вступає в предвиборчі блоки та згоди з усіма опозіційними партіями, не правіще к.-д.

Конференція доручила ц. к. партії скласти передвиборчу платформу і видрюковати її,—так кінчить поінформована про діяльність українських демократів-радикалів «Рада» свою звістку про конференцію останніх. Як бачимо з наведенних нами резолюцій, українські-демократи-радикали виясняють свою передвиборчу тактику коротко, лаконічно, але не дуже виразно. Ми не кажемо вже про першу резолюцію, якій ледве чи посчастить бути переведенною в життя у всій її чистоті та недоторканности просто через те, що українська демократично-радикальна партія не уявляє поки що з себе такої реальної політичної сили, яка могла б на власну руку і без допомоги инших оппозіційних елементів проводити виборчу кампанію в межах України. Дуже неясним виходить і той standt-punkt, на якому стоїть партія в другій з поданих нами резолюцій. Резолюція каже, що «партія виступає *цілком самостійно* також і тоді, коли немає ніякої надії провести в Думу прогрессивного з погляду партії кандидата». Який же зміст вкладає партія в поняття «прогрессивний», які політичні вимоги ставить вона до «прогрессивного» з її погляду кандідата? Навряд чи для партії досить, щоб такий кандідат обстоював тільки українську школу; навряд вона буде піддержувати такого кандідата, який буде з боку політичного темним обскурантом, ворогом політичних реформ, ширших національних прав для пригнічених націй, хоч він і буде признавати національну по язику школу. Третя з відомих українських політичних партій У. Н. П. в виборах ніякої участи не бере. Принаймні, жадних звісток про неї і про її істнування в пресі, як українській так і російській, не можно знайти. І хоч д. Матушевській і пророкує цій партії буй-

ний розцвіт, «як тільки настануть инші, кращі умови для життя і розвитку політичних партій у Росії» (Див. Літер.-Наук. Вістн. VII кн. стр. 131), зауважуючи, що вже й тепер є такі факти, «котрі свідчать, що программа у. н. п., як і резолюції її зъїзду, роблять на певні круги українських людей враження» (ibid.), але поки що «розцвіт», тай самий факт враження, не піддається ніякій видимій фіксації.

От і всі ті відомости, які подає наша преса про діяльність українських партій в передвиборчу кампанію. Порівнюючи ті заходи, які робляться обома організаціями українскими для проведення своїх кандідатів в депутати Державної Думи, ми можемо цілком обьективно сказати, що більше енергії і жвавости на вибори витрачає партія українського пролетаріату. З цього не випливає, щоб і наслідки діяльности її стояли в відповідній пропорції до тієї інтенсивности, яку вона виявляє тепер. Ті обьективні умовини, про які ми згадували раніш і які містяться в самому характері нашого виборчого закону, а також в політиці урядовій під час виборчої кампанії, з логікою очевидних фактів доводять нам, що заходи укр. соц.-дем. партії, як партії революційної, безпосередніх реальних наслідків для неї, в смислі проведення своїх кандідатів в члени Державної Думи, не можуть мати успіху, тоді як українська демократично-радикальна партія з цього боку стоїть куди в кращих умовах, ніж партія українського пролетаріату. Певний успіх для неї, разом з иншими рівними умовами, що залежать уже від її власної діяльности і від уміння проводити зручну для своїх інтересів політику з иншими партіями, забезпечує і виборчий закон, який куди менше обкраяв виборчі права у тих групп громадянства, на які можуть рахувати українські демократи-радикали, і політика уряду, котрий всеж скоріше буде терпіти напів-легалізовані виступи під час виборів констітуційних українських демократів, ніж соціал-демократів. Не дивним через це буде, коли в третій Державній Думі ми почуємо скоріше голос представника українскої демократично-радикальної партії, аніж голос українського соціал-демократа.

Початок нового академічного року приніс нам де-які втішні звістки про певні національні придбання на культурно-просвітному полі. Маємо на увазі заведення лекцій з украінознавства по деяких вищих школах на Украіні. Так, наприклад, в киівському універсітеті між иншими предметами будуть викладатися лекці: з історіі новоі украінськоі літератури проф. А. М. Лободою. В університеті ж проф. В. Перетц вестиме практичні занятія по украінській літературі до XIX в. В огляді викладів в університері св Владимира на 1907 р. на историко-філологичному факультеті оповіщено курс лекцій по «історіі Малороссіі»,—але чи справді вони викладатимуться в цьому році і хто іх викладатиме, про це не можно поки що сказати нічого певного.

В Харьківському університеті в новому році по предметам украінознавства будуть викладати: проф. Н. Сумцов—курс *украінськоі народноі словесности*; проф. Халанський — курс історіі украінськоі мови і вестиме разом з тим практичний семінар по історіі украінськоі мови; проф. Н. Багалій читатиме «южно-русскую историю» і вестиме семинар по історіі свого предмета.

На вищих жіночих историко-літературних курсах у Киіві згадані вже нами професора киівського університету д д. Лобода і Перетц читатимуть тіж самі курси, що й на університеті.

З усіх професорів, що викладатимуть украінські курси по вищих школах, тільки проф. Сумцов заявив, що мовою його лекцій буде *украінська*; инші лектори викладатимуть, як це видко з газет, по російському.

Крім того газета «Подолія» подає в одному з останніх чисел таку цікаву звістку[1]): «На імья Його Преосвященства Єпископа Подільського Парфенія надійшов указ Найсвятійшого Синода, яким, згідно з проханням зъізда подільського епархіального духовенства, дозволяеться викладати в подільський духовній семинаріі, як *обовязкову науку*, *історію украінськоі літератури та*

[1]) Подаємо іі в перекладі на украінську мову.

історію України й Поділля, але так, щоб наука ця одбувалася після звичайних лекцій і на місцевий кошт».

Ось ті коротенькі відомости, які останніми часами подали газети в справі заведення курсів і предметів з українознавства по вищих школах України та в подільський духовній семинарії. Поки що, як *обовязкові,* українські предмети встановлено тільки в подільський семинарії. По всіх же вищих школах українські предмети мають необовязковий характер для слухачів. Але не дивлячись на це, ми всеж мусимо зарегиструвати уже самий факт заведення українських предметів, як велике національне придбання для розвитку нашої свідомости і як перший здобуток тої боротьби, яку повело наше студентство, при щирій моральній допомозі з боку ріжних групп нашого громадянства, за украінізацію народної просвіти на Україні. Сміливий голос українського студентства, що залунав по університетах і одгукнувся могутнею луною в тисячних серцях инших учнів середніх та нищих шкіл, не був, таким чином, «голосом вопіющого» і, не дивлячись на ті перепони, які ставили для здійснення дезідератів, що до украінізації народньої просвіти на Україні цілим українським громадянством, офіціальні учені інституції, а також реакційна частина пресси, всеж таки зробив своє діло і приніс позитивні результати. Кращі представники науки відчули правду моральну і наукову вартість згаданих дезідератів і йдуть тепер з власної ініціативи на зустріч домаганням українського громадянства—з одного боку і інтересам самої науки—з другого. Хвала і честь їм! Хвала і честь їм за те, що вони зуміли зрозуміти своє становище до інтересів цілої нації і підтримати честь свого високого імени. Українське студентство повинно з свого боку підтримати ініціативу тих професорів, що читатимуть впродовж нового академічного року курси з українознавства, і численними массами заповнити ті авдіторії, де вперше лунатиме українське наукове слово, або слово науки про Україну. Така форма допомоги буде найкращою з їхнього боку; вона фактично докаже, наскільки справді реальними і глибокими були ті домагання, які ставились нами до вищої школи в справі націоналізації останньої. Разом з тим укра-

інське студентство не повинно забувати, що оголошення украінських лекцій по де-яких вищих школах—то тільки перший здобуток їхньої боротьби, перший крок на шляху тих придбань, які мусять закінчитись цілковитою націоналізацією народньої просвіти на Украіні, починаючи од нищої і кінчаючи вищою.

Не можно також не побажати, щоб слідком за заведенням предметів украінської історії і літератури в подольській духовній семинарії, ці предмети було також заведено і по инших, як духовних так і світських, школах Украіни. Це бажання стає черговим в порядку дня наших національних домагань, і реалізація його залежатиме в значній мірі од тієї енергії та активности самого заінтересованого громадянства, які воно в цій справі зуміє виявити.

За останні 2—3 місяці де-які украінські інстітуції і газети зазнали досить тяжких утисків та кар з боку адміністрації. Так, напр., щотижневе украінське «Слово» оштрафовано було київським губернатором за статтю в 7 ч. «Фабрична інспекція в Россії» на 300 карб., з заміною штрафа на арешт одповідального редактора газети впродовж одного місяця. Штрафа не виплачено, і д-ка Корольова, як одповідальний редактор, примушена була одбувати адміністративну кару. Вдруге та сама газета була покарана київським губернатором на 100 карб. за статтю, уміщену в № 17 «Слово» «Неврожай на Украіні». Редакція щоденної «Ради» вперше була покарана на 300 карб.; вдруге на 100 карб. З украінських брошур за останні три місяці були конфісковані: «Весняні хвилі» драма Б. Пісняченко-Ярового і оповідання «Сивенький», що раніш друковалося на сторінках «Рідного Краю», а тепер несподівано знайдено небезпечним. Друкарню Шіндлера в Полтаві, де друковалася брошюра, запечатано було на два тижні. Крім конфіскати згаданих книжок, — судова палата в Києві затвердила арешт, накладений київським комітетом по справах друку на брошуру Л. Толстого «Хібаж так треба?» — в перекладі Олекси Коваленка. Самого перекладчика потягнено до су-

дової одповідальности. Зазначимо ще конфіскату, зроблену київською адміністрацією брошури П. Смутка «Під стелями Думи», пропущеної до продажу петербурським цензурним комітетом.

Театральна цензура не дозволила до вистав пьеси С. Черкасенка «В старім гнізді», а полтавська адміністрація—друковати плакати театральні по українському, що здається просто якимсь непорозумінням з боку цієї адміністрації, неоправданим ніякими аргументами юридичного характеру.

З репресивних заходів, вжитих адміністрацією до українських культурно просьвітних інстітуцій, треба згадати заходи проти діяльности «Просьвіт». Найбільша кара випала на долю Камьянець-Подільської «Просвіти». Її, після наради 21 іюня «особеннаго присутствія», закрито. Перш ніж закрити «Просвіту», адміністрація вживала ріжних способів, щоб спинити діяльність українського просвітного товариства: кватиру «Просвіти» трушено кілька разів, голова ради мав кільки «объясненій», калинівський відділ «Просвіти» прикрито, нарешті пропоновано дійсних членів «Просвіти», як «неблагонадежних», виключити.

Крім подільської «Просвіти», зачинено також чотирі філіальних відділа кубанської Просвіти в станицях: уманський, кущівський, тихоріцькій та усть-лабинській. Формальна причина такої кари на кубанські «Просвіти»—«антіправительственна агітація» (див. «Рада» № 168),—але в чому саме остання себе виявляла—невідомо.

Не минула уваги адміністрації і чернигівська «Просвіта»: 20 іюня в помешканню її зроблено було трус, але нічого протизаконного не було знайдено. Мелитопольська адміністрація, хоч ще й не робила трусу в майбутній мелитопольській «Просвіті», то певно через те тільки, що вона ніяк не почне функціонувати. Як повідомляє корреспондент «Ради», затверджений губернатором статут «Просвіти» місцевий справник десь загубив, а без нього не дозволяє починати «Просвіті» свою роботу.

Крім того київська адміністрація не дозволила одкрити «Просвіту» в Черкасах і в с. Колодистому (звенигор. пов.).

С. П—ра.

До упорядкування могили Т. Шевченка.

В минулому році ми подали звістку в журналі «Кіевская Старина» (№ 9) про те, які роботи зроблені були на могилі Т. Г. Шевченка для її упорядкування, скільки грошей на це було витрачено і відкіля вони поступили, а разом з тим виголосили свою думку і про те, що треба-б ще зробити там, щоб більш-менш забезпечити могилу нашого поета на довгий час в доброму стані. Нагадаємо тепер, рівно через рік, що на першу чергу в роботах ми поставили засадити усю площу коло могили, і ця робота була сливе цілком закінчена в осени 1905 року і весною 1906 р. Далі треба було дати міцні сходи на самий курган, замість раніш бувших деревьяних сходів; для цього зроблено було влітку 1906 року мурований фундамент на залізних балках, а на цьому фундаменті покладені все-ж таки, поки що, деревьянні сходи. На ці роботи витрачено було той рік 664 карб. 43 к., які склалися з присланних до редакції журнала «Кіевская Старина» різними жертводавцями 474 карб. 55 к. (див. справоздання про це в Кіев. Стар. 1906 р. № 7—8, отд. 2-й, стор. 17—20), а решту (189 карб. 88 к.) треба було доповнити з других джерел. Тоді-ж ми намітили, що безпремінно треба ще зробити, замість деревьянних, гранитні сходи на курган, треба прокласти кращий сход на гору од берега Дніпра, та прирозуміти якийсь спосіб погнати воду на гору, бо без цього трудно сподіватися на те, щоб посадки на горі могли добре рости. На все це треба чимало грошей, і без участі суспільства годі думати про здійснення всіх цих замірів. Так казали ми рік назад, так скажемо і тепер; додамо тільки, що за цілий рік наше українське суспільство надіслало нам до редакції тільки *62 карб. 45 к.*, які склалися з таких джерел: 1) студенти-українці Ново-Александрійського інститута—45 карб.; 2) служащі в Люблінск. Казен. Палаті—11 карб. 45 к.; 3) д-р Грибинюк—3 карб.; 4) І. Нечуй-Левіцький—2 карб.; 5) І. В. Мельник—1 карб. Звичайно, на ці гроши нічого не можно було ще зробити із згаданих робот. Через це усі ці жертви поки що залишаются в редакції, а ми будемо сподіватись,

що земляки наши до весни 1908 року більш жваво відгукнуться на наш поклик, і може посчастить нам на будуще літо довести до кінця всі найголовніші роботи для упорядкування Тарасової могили, а принаймні хоч докінчити гранитні сходи на курган.

В. Н.

Як стоїть діло з памьятником Т. Г. Шевченку.

Минуло вже три роки, як Золотонопіським земством порушено було питання про постанову памьятника Т. Г. Шевченку, а сама справа за цей час мало посунулась наперед. Більше як рік назад полтавське губернське земство одібрало дозвіл од міністра внутрішн. справ обьявити всероссійську підписку для збірання грошей на памьятник, а про те і досі нічого не зроблено для того, щоб поширити відомості про неї та подбати про збір грошей. А між тим час біжить, і небагато залишается вже його до моменту, коли б треба було освятити вже й самий памьятник. Не будемо казати тепер про те, кому і як би слідовало роспочати діло,—будемо сподіватись, що яка-сь з двох істнуючих вже коміссій (золотоношська і київська—од городської Думи), а може і обидві разом, щось прирозуміють і виведуть діло на битий шлях. Ми хочемо тепер тільки подати голос землякам, що можно-б на таке діло заздалегідь почати слати свої лепти, а їх охоче приймуть, окрім нашої редакції, сподіваемось, ще й другі редакції газет та журналів. Щоб побачити, як мляво поки що земляки прилучаються до цієї підписки, подамо тут звістку про те, скільки і од кого получено нами за немалий час, починаючи од апріля місяца 1906 року аж по цей день.

В «Кіевской Старинѣ» 1906 р. № 3—4 (отд. 2-й, стор. 77—78) надрюковане було справоздання про ті гроши, які в редакцію були надіслані на постанову памьятника Т. Шевченку. Тоді було показано 1058 карб. 98 к. З того часу знов надіслано було: 1) *З Петербурга*—М. А. Антонович 1 р., Султан Валихан—2 р., І. Цимбалюк—1 р., Г. Плошко і С. А. Плѣшков—

2 р., Е. А. Андреевскій—1 р., Вл. Маркович—1 р., Б. Кудрявцев—1 р., Д. Ковалевскій—1 р., С. Рыбицкій—1 р., І. Стельмах—1 р., К. Билинскій—1 р., Бородаевскій—1 р., Чеховскій—1 р., Н. Сергѣев—50 к., Е. Поповицкій—50 к., Мухліо—50 к., Е. Троянскій—50 к., П. И. Соболев—50 к., Н. Шестов—50 к., Ив. Трихлѣб—50 к., В. Керцман—25 к., М. К. Розенталь—25 к., разом *19* руб.; 2) *З Константинограда*—М. і А. Базилевич—5 р., П. П. Нечволодов—5 р., Э. А. Загородний—3 р., Г. А. Васильев—3 р., Е. А. Чамара—3 р., Ф. Ц. Козакевич—2 р., Г. И. Сладкомедов—2 р., Ѳ. Я. Кондрацкій—1 р.,—разом *24* руб.; 3) *З Кременчуга*—А. Ф. Бѣлопольскій—5 р.; 4) *З Харькова*—Ѳ. Михалевскій—5 р.; 5) Гр. Фидровскій—5 р.; 6) М. А. Галин—5 р.; 7) И. М. Вильгельмикин—1 р.; 8) А. Вержбицкій—1 р.; 9) И. В. Мельник—1 р.; 10) семья Іванова—52 коп. Всього надіслано за цей час 66 карб. 52 к., а разом з тими, що були показані раніш (Кіев. Стар. 1906 г. № 3—4)—*1125—р. 50 к.*